

DOĞU TÜRKİSTAN'IN

صوت تركستان الشرقية

SESİ

Voice of Eastern
Turkistan

DOĞU TÜRKİSTAN VAKFI YAYINI
3 AYLIK İLMÎ VE KÜLTÜREL
DERGİ

YIL: 23

SAYI: 66

DOĞU TÜRKİSTAN MİLLİ MARŞI

Kurtuluş Yolıda sudek, aktı bizning kanımız
Sen üçün Ey Yurtımız, bolsun pıda bu canımız
Kan kiçip hem can birip ahır kutuldurduk seni
Kalbimizde Kutkuzuşka bar idi imanımız

Yurtımız biz yüz közüngı kan bilen pakızlıduk
Emdi hiç kirletmigeymiz. Çünkü TÜRK'tür namımız
Yar-u hem dam boldı bizning himmetimiz sen üçün
Dünyayı sorgan idi, himmet bilen ecdadımız

Atilla, Cingiz, Tömür Dünyayı Titretken idi
Kan birip nam alımız biz ularning evladıbiz
Çıktı can, hem aktı kan düşmandın alduk intikam
Yaşısun hiç ölmüsün parlasun istikbalımız.

Yurtumuz Altunıdur, Tağı bilen taşlıri
Her birimiz Arslanıdur bu vatannıg yaşlırı
Yurtımız Üçün kurbandur. Yaşlarımızning başlırı
İmanı ıssık Kanı ularning yoldaşlıri

Ordımız hem yurtımız, meşhur TÜRK'tür namımız
Dinimiz, imanımız bu bizning Vicdanımız
Yurtımız TÜRK'ning Yurtı, biz uning Kurbanıbiz
Bayrakimiz kök bayrak, otturısida Ay-yıldız.

Mehmet Ali TEVFİK

DOĞU TÜRKİSTAN'IN SESİ

YIL: 23 CİLT: 17 SAYI: 66 /2006

Baskı Tarihi: Mayıs 2006

Kurucusu

İsa Yusuf ALPTEKİN

İmtiyaz Sahibi

M. Rıza BEKİN

Yazı İşleri Müdürü

Hamit GÖKTÜRK

Editör

M. Ali ALİOĞLU

Yayın Kurulu

Prof.Dr. Abdulkadir DONUK
Prof. Dr. S. Mahmut KAŞGARLI
Prof.Dr. Ahmet TAŞAĞIL
Doç.Dr. Timur KOCAOĞLU
Abdulhalil KASIM
Abdulhabir ALİOĞLU

Abone -Reklam ve Dağıtım Sorumlusu

Alimcan KARLUK

Abone Şartları

Yurt içi (Yıllık): 15 YTL.

Yurt dışı (Yıllık) : 20 \$ (20 EURO)

Fiyatı: 4 YTL.

Banka Hesap Numarası

Akbank Yusufpaşa Şb. İst.
832-601 DHM

Posta Çeki No: 1661110

İdare Yeri

Doğu Türkistan Vakfı Dedeefendi cad. No: 4
(Sadrazam Neşehirli Damat İbrahim Paşa
Medresesi) 34470 Şehzadebaşı - İstanbul-
TÜRKİYE

Tel: +90 212 519 46 67 -519 07 86

Fax: + 90 212 519 09 88

Dergide yayınlanan yazılardaki görüşler yazarına
aittir. Doğu Türkistan Vakfı'nı bağlamaz. Dergideki
yazı ve resimler kaynak gösterilerek kullanılabilir.

İçindekiler

1. Doğu Türkistan'ın Kahraman Anası
Rabiya Kadir İle Söyleşi
Timur Kocaoğlu 2
2. Rabia Kadir: "Savaşmaya Kararlıyım" ..9
3. Uyanan Dev Çin ve Uygurlar
Prof. Dr. Nadir Devlet 11
4. İsmail Bey Gaspıralı ve Doğu
Türkistan'da Yeni Uygur Maarifçiliği
Prof. Dr. Mirkasım Osmanov 17
5. I. Uluslararası Türkoloji Sempozyumu ve
Kırım Seyahati
Prof. Dr. Mahmut Kaşgarlı.....24
6. Bağımsız Doğu Türkistan
Cumhuriyeti'nin 1933 Anayasası
Timur Kocaoğlu 31
7. Uygur Türkleri'nin İslam'ı Kabul
Ettikleri İlk Dönemlerdeki İslam
Medreseleri
İbrahim Muti.....41
8. Uluslararası Af Örgütü'nün
Yeni Çin Raporu ve Uygurlar
Dr. Nuraniye Hidayet Ekrem 53
9. Türkistanlı Bir Kahraman; Hacı Yoldaş
İbrahim Serin.....55
10. Doğu Türkistan'dan Haberler
Hamit Göktürk.....57
11. Kitap Tanıtma
Uygur Türkleri ve Türk Dünyası
Dr. Oğuz Doğan 62
12. Vefat.....64

“YARALANDIM, ANCAK DİMDİK AYAKTAYIM!”

DOĞU TÜRKİSTAN’IN KAHRAMAN ANASI RABİYA KADİR İLE SÖYLEŞİ

Timur KOCAOĞLU*

Karşımda oturan bu narin yapılı hanımın bir çok sıfatı var: Altay Dağlarından Yükselen İşkadını, Çin Parlamentosu milletvekili, Çin’deki Düşünce Mahkumu, Nobel Barış Ödülü Adayı ve Doğu Türkistan’ın Kahraman Anası. Son yılların efsanevi kahramanı Rabiya Kadir (İngilizce’de “Rebiya Kadeer” diye yazılıyor) adlı hanımın son 30 yıllık hayatı hem baş döndürücü bir yükseliş, hem de çok acı çilelerle dolu: Bugün dünyanın ikinci dev ülkesi olan Çin’de önce bir numaralı işkadını olarak yükselmiş, sonra siyasi görüşleri yüzünden Ağustos 1999’da tutuklanarak 8 yıl hapis cezasına çarptırılmış, daha sonra ABD ile Çin arasındaki sert çekiş-

melere neden olmuş ve en sonunda da ABD cumhurbaşkanı George Bush ve Dışişleri Bakanı Condoleeza Rice’in ısrarlı baskılarından sonra Çin yönetimi tarafından 17 Mart 2005’te özgür bırakılarak, ABD’ye gitmesine izin verilmiş, geçen yıl olduğu gibi, bu yıl da Nobel Barış Ödülü’ne aday gösterilen “Doğu Türkistan’ın Kahraman Anası” bu narin yapılı hanımdır! ABD’nin başkenti Washington’da, Connecticut Avenue adlı geniş caddedeki 1025 numaralı binanın onuncu katında bulunan küçük bir odadayız. Bir masa, bir bilgisayar, bir faks ve iki iskemleden oluşan ve en çok dört kişinin sığabildiği bu oda Rabiya Hanımın bundan 4 ay önce kurduğu “Uluslararası Uygur

* Stratejik Araştırma Merkezi Müdürü, Koç Üniversitesi, İstanbul. Bu söyleşinin kısa bir özeti *Sabah* gazetesinin 19 Mart 2006 tarihindeki “Pazar Sabah” ekinde (s. 19) “Nobel Ödülü’nü Bu Yıl Almak İstiyorum” başlığıyla yayımlandı.

İnsan Hakları ve Demokrasi Vakfı’nın ofisi. Duvarda Doğu Türkistan’ın ay yıldızlı gökbayrağı! 7 Mart Salı günü Rabiya Hanımla Uygur Türkçesiyle konuşuyoruz. Onun boynunda koruyucu boyunluk var, alnının sol üst yanında da artık iyicene pıhtılaşmış iri bir yara duruyor. Ancak, Çin hapishanelerinde geçirdiği 6 yıllık hapis, işkence ve başka sıkıntılar, Rabiya Kadir’in güzel yüzündeki o içten gülümseyişini sanki alıp gidememiş (Uygur Türkçesiyle yapılan söyleşi aşağıda Türkiye Türkçesine çevrilerek veriliyor).

Rabiya Hanım önce size teşekkür etmek isterim, söyleşi ricamızı kırmadınız!

Rabiya Hanım: Sağolun! Ta Türkiye’den buraya beni görmeye geldiniz! Bu beni çok duygulandırdı. Öz kardeşlerim bildiğim Türk halkına sevgi ve selamlarımı bu söyleşinin basılacağı gazete ve dergiler aracılığıyla yollamak isterim. Bu arada Türkiye’de yaşayan bütün Doğu Türkistanlıları da selamlarım.

Size büyük geçmiş olsun, çok ciddi bir araba kazası geçirdiniz! Bu nasıl bir kazaydı?

Rabiya Hanım: Bu yıl 5 Ocak’ta Virginia eyaletinde kaldığım apartman daire-sinden çıkarak sekreterimin arabasına binmiştim. Ben henüz araba kullanmasını bilmiyorum. Onun için hanım sekreterim her sabah beni almaya gelir ve iş dönüşü de beni evime geri getirir. Apartmanımızın hemen yakınındaki ilk trafik lambasına

vardığımızda kırmızı ışıkta durmuştuk. Arkadan bir araba bize çarptı. Kendimizi daha toparlayamamıştık ki, ikinci kez daha da sert bir çarpışmayla sarsıldık. Te-laşla kendimizi dışarıya attık. Arabamıza minibüs tipi beyaz bir yük taşıma aracı çarpmıştı. Etrafta toplananlar o beyaz minibussten İspanyol tipi bir gencin atlayarak kaçtığını söylediler. İki dakika içinde gelen polisler hemen olaya el koyarak bizi ve başka görgü tanıklarını sorguladılar. Ama, eşkali çizilen o genç hala yakalanamadı. Bize çarpan minibüs bir kuru temizleme şirketininmiş. Onun sahibinin verdiği ifadeye göre onun bir akrabası arabayı bir gün önce ondan ödünç almış, ancak olay günü sabahı ise araba çalınmış. Bir kaç gün sonra ise, olaya FBI el koydu.

Amerikan Federal Polisi olaya el koyarak soruşturmayı yürüttüğüne göre, demek bunun basit bir araba kazası olmadığı anlaşılıyor! Bu size yönelik bir suikast girişimi olabilir mi?

Rabiya Hanım: Bilmiyorum, bu konuda FBI bana henüz bir bilgi vermedi.

Bu olaydan tam 3 ay geçmesine karşılık hala boynunuzda tıbbi boyunluk takıyorsunuz ve alnınızın sağ üst yanında büyükçe yara var.

Rabiya Hanım: (Gülümseyerek) Evet, yaralandım, ancak dimdik ayaktayım!

Rabiya Hanım siz Çin’de Ağustos 1999 da tutuklanmadan önce, Çin’in bir numaralı en başarılı iş kadınıydınız? Çin basını

sizi öve öve göklere çıkarıyor ve Çin hükümeti de sizi dış dünyada tanıtıyordu. Sonra ne oldu da, bir gün birdenbire tutuklanarak Çin devletinin bir numaralı düşman oldunuz?

Rabiya Hanım: Ben iş hayatına 1987 te başladım. Çin'in "Sinkiang-Uygur Özerk Bölgesi" diye adlandırdığı Doğu Türkistan'ın başkenti Urumçi'de başladığım mütevazı kuru temizleme şirketim kısa bir sürede 350 kadar hanımın çalıştığı büyük bir iş yeri haline geldi. 1990'lar ortasında Çindeki en başarılı 7 işadaminin biriyken, biraz da Çin devletinin o sıralardaki yardımıyla en başarılı işkadını oldum. Çin de benim şöhretimden yararlanarak beni "Bir işkadını, hem de azınlık milletinden olan birisi Çin'de böyle zengin olabilir", diye dış dünyada propaganda yapmaya başladılar. Ancak, ben kendi Doğu Türkistan Türk halkımın yaşadığı acılar ile onlara karşı Çin devleti tarafından yapılan siyasi ve ekonomik baskıları da görüyordum. 1997'de Doğu Türkistan'daki Türk kadınlarını meslek sahibi yapmak amacıyla "Binlerce Anne Hareketi"ni başlattım. Evsiz Türk kadınlarını uygun şartlarda ev sahibi yapıyor, öğrenim görememiş kız ve kadınları eğitiyor ve iş sahibi yapıyorduk.

Peki, bu hareketler Çin yönetimi tarafından olumsuz olarak mı yorumlandı?

Rabiya Hanım: Evet, benim bu girişimlerim bazı siyasi çevrelerde hoşnutsuzluk uyandırmaya başlamıştı. Ayrıca, e-

şim Rozi Sıddık (İngilizce'de "Rouzi Siddik")'ın Çin devletinin "Kara Listesi"nde olduğunu haber aldım. Kendisi tarihçidir ve Çin'deki "Kültür Devrimi" (1966-1976) sırasında 10 yıl hapis yatmıştı. Onun yaşlılık döneminde tekrar tutuklanmasından korktuğumuz için, eşim Rozi Sıddık 1996'da Çin'den kaçtı ve ABD'den siyasi sığınma hakkı alarak oraya yerleşti.

Demek bu olaylar sizinle Çin yöneticileri arasındaki ilişkileri epey germiş oldu.

Rabiya Hanım: Öyle oldu. Nitekim, ABD Kongresi'nin Araştırma Servisi üyelerinden bir grup beni görmek için Ağustos 1999'da Urumçi şehrine geldiğinde, ben buluşma yerine giderken yolda Çin polisi tarafından tutuklanarak gözetim altına alındım ve daha sonra çıkarıldığım mahkemede "Yabancılarla devlet sırrını verme" suçuyla 8 yıl hapis cezasına çarptırıldım.

Tutuklandığımızda üzerinizde ne gibi devlet sırları vardı?

Rabiya Hanım: (Gülerek) Urumçi'de Uygur Türk dilinde yayınlanan gazetelerden bir kaç tanesi vardı. Onları Amerikalıların eliyle eşime yollayacaktım. Çin kanunlarına göre, Peking gibi büyük şehirlerde çıkan gazeteler dışında Urumçi gibi uzak vilayetlerin şehirlerinde çıkan yerel gazetelerin Çin dışına çıkarılması yasaktır. Bu gazeteleri normal postayla yurt dı-

şına yollama imkanı olmadığı için, elden eşime yollayacaktım. Evet, Çin mahkemesinin “devlet sırrı” dediği gizli belgeler, bizim Urumçi şehrinde tamamen devlet gözetimi ve sansürü altında çıkan 2-3 tane gazete sayıydı. Bu gazetelerde ne gibi devlet sırrı olabilir ki?

Demek, zaten tutuklanacaktınız! Sizin ABD Kongre memurları ile görüşmeye gitmeniz ve üzerinizde 2-3 tane günlük yerel gazete bulunması bu iş için iyi bir bahane oldu. Bir nevi eşiniz yerine de tutuklanmış oldunuz? Hapis hayatınız nasıl geçti?

Rabiya Hanım: Önce iki yıl boyunca tamamen tecrit hücrelerinde tutuldum ve hiç kimseyle, hatta çocuklarımla bile görüştürülmedim. Sonra, koğuşa alındım. Eşim Rozi Sıddık’ın ve başka kimselerin girişimiyle ABD, Avrupa ve Asya ülkelerinde “düşünce mahkumu” olarak tanınmaya başlamışım. Amnesty International ve başka insan hakları teşkilatları sürekli olarak benim özgürlüğüm için Çin devleti ve yöneticilerine baskı uygulamaya başlamışlar. Bunların çoğundan benim haberim olmuyordu.

Peki, siz hapisteyken, Çin makamları sizden herhangi bir talepte bulundular mı?

Rabiya Hanım: Evet, benden eşim Rozi Sıddık’ın vatan haini olduğuna dair yazılı belge almak istediler. Eğer eşimi karalarsam ve Çin devletinden özür dileyen bir dilekçeyi imzalarsam, hapisten er-

ken salıverileceğimi ve eski iş hayatıma tekrar başlayarak yeniden Çin’deki en başarılı işkadını olabileceğimi söyleyip durdular. Ben de inatla onların tekliflerini geri çevirdim ve 40 yıldır aynı yastığa baş koyduğum kendi eşim aleyhine hiçbir suçlama kağıdı imzalamayacağımı kesin bir dille belirttim.

Sonra devreye ABD başkanı George Bush ve Dışişleri bakanı Condoleeza Rice girerek, sizin adınıza Çin üst düzey yöneticileriyle sıkı bir pazarlığa ve siyasi çekişmeye başlıyorlar, öyle mi?

Rabiya Hanım: Öyle olmalı. Bunların çok azı dolaylı olarak kulağıma geliyor, gerçekte dışarıda ne olup bittiğini tam olarak bilmiyordum. Birleşmiş Milletlerin ve Avrupa’daki çok sayıda devlet başkanları ve dışişleri bakanlarının Çin yöneticilerine benim özgür bırakılmam için baskı yaptıklarını ancak buraya ABD’ye gelince öğrendim.

Acaba Türkiye üst düzey yöneticileri de sizin adınıza Çin ile hiç görüşme yapmışlar mı?

Rabiya Hanım: (Gözleri buğulanıyor) Hayır, bu konuda bana hiç bir bilgi ulaşmadı. Bunu siz belki Türkiye Dışişleri Bakanlığı’ndan öğrenebilirsiniz?

Sizin hakkınızdaki bu yoğun baskılardan sonra Çin yönetimi sonunda sizi özgür bırakıyor.

Rabiya Hanım: Evet, daha iki yıl ha-

pis cezam kalmışken 17 Mart 2005'te hapisten çıkarılarak yurt dışına gidebileceğim bildiriliyor. Daha önce eşim ve 8 çocuğumun gittiği ABD'nin Washington şehrine geliyorum. Benim 10 çocuğum var, iki büyük oğlum hala Çin'in Doğu Türkistan bölgesinde bulunuyor.

Siz maşallah, buraya gelince, de rahat durmadınız? Şu anda içinde oturduğumuz "Uluslararası Uygur İnsan Hakları ve Demokrasi Vakfı"nı kurdunuz. Amacınız nedir?

Rabiya Hanım: Bu vakfı ABD'de bulunan çok sayıdaki Doğu Türkistanlı Uygur Türkü ile birlikte kurduk. Amacımızı bir kaç cümle ile özetleyebilirim: Çin'deki dikta rejiminin kalkarak, bu ülkeye demokrasi gelmesini istiyoruz. Bu konuda şu anda Çin içinde ve dışında faaliyet gösteren yüzbinlerce Çinli ve başka azınlık millet temsilcileriyle aynı görüşü paylaşıyoruz. Bir de bizim özel amacımız var, o da bizim kendi yurdumuz olan Doğu Türkistan'daki bütün Türk boyları, ya'ni başta Uygurlar ve Kazaklara ekonomi ve siyasi alanda özgürlük sağlanmasını, kısacası onların insanca yaşama hakkını savunuyoruz.

Peki, Doğu Türkistan'da yaşayan Türklere karşı nasıl kısıtlamalar var?

Rabiya Hanım: Başta iş güvencesi yok! Üniversite bitirmiş gençlerimize iş imkanları tanınmıyor. Bir iş yerindeki açık kadroya başvurulduğu zaman, iş ön-

celiği bir Çinliye veriliyor ve aynı yetekteki Uygur veya Kazak gençleri işe alınmıyor. Sonra, Mao zamanında bile bizlere ilk, orta ve yüksek eğitim alanında kendi ana dilimizde eğitim yapma hakkı verilmişken, bu haklar sonradan geri alındı, üniversite eğitimi yalnız Çince yapılıyor ve şimdi yuva ve anaokullarında bile iki dilli, ya'ni Uygur Türkçesi ve Çince eğitim zorunluluğu getirildi. Uygurca gazete, dergi ve kitap yayımları azaltıldı, Uygurca yazılmış tarih kitaplarımız yakılarak imha edildi ve hepimizi tek bir Çin dilinde eğitim yapmaya zorluyorlar. Hoş Çince eğitim alsak bile, gençlerimize iş imkanı verilmiyor. Bakın, şu anda ABD, Avrupa ülkeleri ve Türkiye'de çok sayıda Uygur Türk gençleri yaşıyor ve onların sayısı hızla artmaya başladı. Kendi ülkesinde iş ve yaşama hakkı bulamayan gençlerimiz çeşitli yollardan yabancı ülkelere göçe zorlanıyor. İşte, ABD'de sayıları yüzlere varan genç Uygur kız ve erkeklerle bu vakfı kurduk ve onlar beni bu vakfa ak saçlı anne olarak başkan seçtiler. Burada çalışan Uygur gençleri çalıştıkları yerlerden aldıkları aylıklarının beşte birini her ay bu vakfın kasasına yatırıyorlar. Bizler kendi halkımızın dışardaki sesiyiz ve susmamamız, canla başla halkımızın demokratik insan hakları için uğraşmamız gerekiyor.

Çin'in Doğu Türkistan siyasetini nasıl özetleyebilirsiniz?

Tarihi ve milli ad olan "Doğu Türkis-

tan” terimini Çin devleti kabul etmiyor ve bu adın Doğu Türkistanlılar tarafından kullanılmasına izin vermiyorlar. Doğu Türkistan’a sürekli olarak Çinli göçmen getirip yerleştiriyorlar. Doğum kontrolü çok sıkı bir şekilde uygulanıyor. Çocuklarımıza dinimizi öğretemiyoruz. Bütün bunların amacı, Doğu Türkistan’ı hızlı bir şekilde Çinlileştirmektir. Doğu Türkistanlı Türklerin hayatı ve geleceği büyük bir TEHLİKE altında!

Siz Çin’den çıkarak özgürlüğe kavuştuğumuzdan beri çeşitli yabancı ülkelere resmen çağrıldınız. Hangi ülkeler sizi çağırdı?

Rabiya Hanım: Geçen yıl 15 ile 22 Temmuz arasında resmi davetli olarak İngiltere, Almanya, Hollanda, Danimarka, İsveç, Norveç, İsviçre, Belçika ve Lüksemburg’a gittim ve oralarda ya parlamento başkanları veya dışişleri bakanları ve onların yardımcıları tarafından karşılandım. Çok yoğun bir geziydi bu ve bu kadar çok ülkedeki üst yöneticiler ve sivil toplum kuruluşları ile kendi Doğu Türkistan halkının insan hakları ve demokratik haklarından konuşma imkanı elde ettim. Bu arada ABD Kongresi’ne 3 kez çağrılarak benimle Çin’deki insan hakları ihlalleri konusunda özel görüşmeler yapıldı.

Peki, Avrupa Birliği’ne aday ülkelerden Türkiye’den size resmi devlet makamları veya sivil toplum kuruluşlarından hiç bir çağrı gelmedi mi?

Rabiya Hanım: (Gözleri yaşarıyor): Ah, Türkiye’yi o kadar görmek istiyorum ki! Biliyor musunuz, bizler Çin’de yaşarken bile, bütün Doğu Türkistanlı Türklerin gönlündeki kutsal ülke sevgili Türkiyemizdir. Maalesef, hiç bir Türk dışişleri yetkilisi veya sivil toplum kuruluşu üyesi bugüne kadar beni aramadı. Türkiye’de “İnsan Hakları Derneği” diye bir kuruluş olduğunu duydum. Ama, bu kuruluş da beni aramadı. Eğer beni Türkiye Büyük Millet Meclisi veya bir sivil toplum kuruluşu davet ederse, seve seve Türkiye’ye de giderim. Mustafa Kemal Atatürk’ün adını bana küçük yaşlarımda annem ve babam kulağıma fısıldamıştı. Atatürk’ün büyüklüğünü ben daha sonra gençlik yıllarımda öğrendim. Ankara’daki Anıtkabir’e giderek, o anma defterine kendi gönül sözümü, uzaktaki Doğu Türkistan halkının sesini yazmak isterim. Atatürk sağlığında Türk Dünyası ve dış Türklere büyük ilgi duyar ve önem verirdi. Yazık ki, Atatürk’ün bu mirasına fazla sahip çıkılmıyor! Ama, bizler uzakta yaşasak da Mustafa Kemal Atatürk’ü ve Türkiye sevgisini yüreklerimizde her zaman sıcak tutuyoruz.

Bu yüzden Türkiye’ye ve biz Türklere acaba kırgın mısınız?

Rabiya Hanım: Hayır, bir insan kendi can kardeşine nasıl kırgın olabilir? Türkiye’nin ve Türk halkının kalbimde özel yeri var, bu yüzden asla kırgın değilim! Ama, Türkiye’den TBMM veya bir sivil

toplum kuruluşundan özel bir davet beklediğimi de ayrıca eklemeliyim.

Peki, Ocak ayı başındaki araba kazası size Çin'e yönelik insan hakları girişimlerinizi bırakma konusunda bir uyarı olabilir mi?

Rabiya Hanım: Belki. Ancak, bu uyarıya kulak asacağı mı sanıyorlarsa, yanılıyorlar. Ben Çin'deki demokrasi ve Doğu Türkistan'daki özgürlük ve insan haklarının özgür sesiyim. Beni bu araba kazasında olduğu gibi yaralayabilirler, ancak demokrasi ve insan hakları için dimdik ayaktayım.

Geçen yıl Nobel Barış Ödülüne aday gösterilenler arasında ikinci sırada yer alan kişi sizsiniz. Gelen haberlere göre, sizi bu yıl da Nobel Barış Ödülü aday yapacaklarmış. Nobeli almak size ne ifade eder?

Rabiya Hanım: Doğrudur, bunu bana da bildirdiler. Ben Nobel'i kişisel olarak değil de, Çin'deki özgürlük ve demokrasi için, Doğu Türkistan'daki Türk halkının eşit hakları için istiyorum. Nobel'in bana verilmesi orada ezilen, insanca yaşama hakları elinden alınan yüz milyonlarca insana güven verecektir. Bunu için, evet Nobel'i almak isterim.

Son sorum şu: Siz Doğu Türkistan'ın

bugün uluslararası çapta bir önderi (lideri) konumundasınız. Sizinle bugüne kadar resmen görüşen ABD ve başka Avrupa ülkeleri devlet adamları ve parlamento başkanları bu izlenimi veriyorlar. Peki, siz Doğu Türkistan'ın liderliğini yürütecek misiniz?

Rabiya Hanım: Ben vatanım Doğu Türkistan ve onun aziz halkı için artık bu yola baş koydum. Bu yolun dönüşü yoktur. Benim kişisel kaderim aziz halkımın kaderiyle artık bütünleşti. Arkamda başka Doğu Türkistanlıların destek ve yardımları var oldukça, bu yolda azim ve sabırla mücadele edeceğim.

Karşımdaki narin yapılı hanımı hayranlıkla seyrediyorum. Kahramanlar kolay kolay ortaya çıkmıyor. Rabiya Kadir'in bir işkadını olarak başta politika-dan uzak iş hayatı talihin ve siyasi olayların akışında birdenbire insan hakları mücadelesine, oradan da aziz yurdumuz Doğu Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesine dönüşüyor. Artık karşımdaki kimseyi narin yapılı bir hanım olarak değil, Altaylardan yükselmiş bir kartal (bürküt) olarak görüyorum. Bu kartal geniş kanatlarını açmış gökyüzünde DOĞU TÜRKİSTAN'IN KAHRAMAN ANASI olarak uzak-tan aziz halkına güven ve umut veriyor!

Hürriyet Kahramanı: Rabia KADİR:

“SAVAŞMAYA KARARLIYIM”*

Çin’in kuzey batısındaki Sincan Eyaleti (Doğu Türkistan) sakinlerinden Çin yönetimine muhalif Rebiya Kadir (58), bir Çin hapishanesinde işkence gören Uygur toplumu gençlerin feryatlarının hatırından çıkmadığını söyleyerek, halkının bağımsızlığı ve özgürlüğü için savaşmaya kararlı olduğunu yineledi. Rebiya Kadir, Çin’de yayını yasaklanan BBC televizyonunda verilen mülakatında, “Feryat ediyorlardı. Feryatlarını duyabiliyordum. Koridorlardan birinde sürüklenirken onu gördüm. Birden döndü ve beni gördü; gardiyanları itip doğrudan bana geldi. Baktı ve ‘*Anne senin hapishanede ne işin var? Bizim gibi gençler sizin gibi anneler için hapse giriyor*’ dedi.

6 yıl hapistede kaldıktan Mart / 2005’te sonra geçen ay sağlık sebepleriyle serbest bırakılan Kadir, daha sonra ABD’ye sınır dışı edilmişti.

Çin’deki Müslüman Uygur Türkleri’nin hakları için mücadele edenlerin öncülerinden Kadir, 1999’da “yabancılar gizli bilgi vermekten” suçlanmıştı. BBC’ye, hapishanede işkenceden kurtulduğunu söyleyen Kadir, Sincan Eyaleti’ndeki (Doğu Türkistan) hemen bütün Uygurlar’ın bağımsızlık fikrini desteklediğini belirterek, “7 den 70’e herkes yarın ölecek olsa bile bağımsızlık hareketini destekliyor. Sizlerin de özgürlük olmadığını farkında olduğunuzdan eminim. Bu sebeple kimse konuşmıyor, kimse ne istediğini söyleyemiyor” dedi.

Hapisteki Milyoner İş Kadını

Uygur bağımsızlığını desteklediğini ifade eden Kadir, “*Dünyada bağımsızlık istemeyen hiç bir ulus, hiç bir ülke yok. Halkım da bağımsızlık istiyor. Şu anda insan hakları ve Uygurlar’ın bağımsızlığı konusunda çalışıyorum. Bunu barış içinde gerçekleştireceğiz*” dedi. Kendisini bağımsızlık hareketinin lidere olarak tanıttı.

* 2005 Mayıs tarihli Dünya Gündemi Gazetesi’nden alınmıştır.

maktan kaçınan Rebiya Kadir, "Lider olmak konusunda fazla bilgim yok; fakat halkımın insani hakları için çalışan bir asker olduğuma inanıyorum" şeklinde konuştu. 11 çocuk annesi olan Rebiya Kadir, hala çocuklarıyla birlikte Çin'de olanlar konusunda endişe duyduğunu kaydederek, hapishanelerde işkence çekmekte olan binlerce yurttaşı için mücadelesine sıkı bir şekilde devam edeceğini

belirtti. Uygur muhalif Kadir, "Onlar için elimden gelenin en iyisini yapacağım. Bu konuda beni hiç bir kuvvet durduramaz." dedi. Bin Anneler Hareketi'ni, 1997 yılında Uygur kadınlarına iş ve meslek eğitimi sağlamak için kuran Rebiya Kadir, eski bir "milyoner işkadını" sıfatı ile, hapisteki en yüksek seviyeli Uygur siyasi mahkumu olarak biliniyordu. (12 Nisan 05)

SELAM SANA GÜZEL KIRIM

Güzel Kırım, gülşen Kırım, ecdatlar yurdu,
Oldu nasip geldim sana ve gördüm seni.
Gül yüzünü gördüğümde kalbim cuş vurdu
His heyecan dalgasına gark ettin beni.

Sen eskiden şan şevketli gül diyar idin,
Giray Han'ın zamanında ünlü cihana.
Türklüğün Avrupa'da kalesi olup,
Dönüşmüşsün güç-kuvvetli cennet mekına.

Haramiler hırs ile göz dikti sana,
Seller gibi geldi akıp yurdumu bastı.
Vatansever cesur korkmaz kız-yiğidini,
Etti sürgün, kıldı kıtiam, darlara astı.

Sana gözünü diken vahşi düşman elinde,
Başlarından geçti birçok facia azap.
Sen uğrayan zulüm ile kanlı soykırım,
Yazılsa da eksik kalır binlerce kitap.

Senden büyük ne alimler yetişip çıktı,
Onun biri mütefekkir cesur İsmail.
Cehalete, hurafeye o ateş açtı.
O vicdanlı insan idi imanı kamil.

"Senin canın, benim canım bir can değil mi?
Senin için benim canım kurban değil mi?"
Demiş idi: "Olalım biz bir tek can, vücut
Damarlarda dalgalanan bir kan değil mi?"

"Dilde birlik, işte birlik, fikirde birlik"
Şiarını gümbürleten bu cesur oğlan.
Neşir edip Türklük için ışıklı terâiman,
Zorluklara eylemişti göğsünü kalkan.

Bahtiyarım seni gördüm ve kucaklaştım,
Kabul eyle güzel Kırım ihtiramımı!
Kardeşliğin, soydaşlığın armağanı bil,
Uygur Türk şairinin bu selamını!

Prof. Dr. Mahmut Kaşgarlı

UYANAN DEV ÇİN VE UYGURLAR

Prof. Dr. Nadir DEVLET

Çin Halk Cumhuriyeti 1949 yılında Mao Tse Dung'un iktidarı ele geçirmesi ile kurulmuş bir sosyalist ülkedir. Başka bir ifade ile büyük komşusu eski Sovyetler Birliği'ne eşdeğer bir rejime sahiptir. Çin'in diğer ve belki de en mühim özelliğini nüfusu teşkil etmektedir. Çin dünyada en fazla nüfusa sahip bir ülke durumundadır. Dolayısıyla da Çin'in bu muazzam nüfусundan korkanlar bir **"sarı tehlikeden"** bahsetmektedirler. Şüphesiz Çin Halk Cumhuriyeti ve Çin halkı dünyada mühim demografik, ekonomik ve stratejik faktörü ihtiva etmektedirler. Son yıllarda gösterdiği ekonomik başarı ile de dünyanın mühim bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Çin Halk Cumhuriyeti 1949 yılındaki kuruluşundan 1960'lara kadar aynı sistemi paylaştığı Sovyetler Birliği ile gayet sıkı sıkı bir işbirliğinde iken sonradan münasebetleri ciddi bir şekilde bozulmuş ve dünya basınında "Sovyet-Çin çatışması-

dan" söz edilmeye başlanmıştı. Çin ayrıca kendi içinde 1966 yılından 1976 yılına kadar süren "kültür ihtilâli" ile dikkatleri çekmiştir. Bu on yıllık dönemdede aşırı sol grupların liderliğinde ülkede tam bir terör yaşanmış, bir hayli kültürel değerler yakıp-yıkılmıştı. Ancak yeni yöneticilerin iktidara gelmesiyle Çin kapılarını dünyaya açmaya ve ülkeyi modernleştirme faaliyetlerine girişmeyi başarmıştır.

Sayılarla Çin

Sayılarla bakarsak Çin'in bir dev olduğunu daha iyi anlarız. Amerikan İstihbarat Teşkilâtı CIA'nin kamuya açık Ülke Raporu (World Factbook) web sayfasının Temmuz 2005 tahminlerine göre, dünyamızda 6,372,797,742 insan yaşamakta olup, Çin 1.306.313.812 nüfusuyla birinci konumdadır. Onu 1.080.264.388 nüfusla komşusu Hindistan takip etmektedir. Bu yöredeki Pakistan, Endonezya gibi ülkelere de katarsanız dünya nüfusunun bura-

larda yoğunlaştırdığını görürüz. Diğer bir karşılaştırmayla Avrupa Birliği'nin 25 ülkesinin Çin'in yarı nüfusuna dahi ulaşmadığını görürüz (456.285.839). Şüphesiz salt bir nüfus belki bir şey ifade etmeyebilirdi, ancak Çin'in ürettiği değerler dünyada gelişme alanında da birinciliği kaptırmadığını göstermektedir. Dünyanın toplam GSMH (GDP)'sı 51.480 trilyon dolar olduğu tahmin edilmektedir. Bunun 11.050 trilyonunu AB ülkeleri, 10.990 trilyonunu ABD, 6.449 trilyonunu ise Çin üretmektedir. Çin'in ise 3.582 trilyon ile Japonya ve 3 trilyon dolarla Hindistan takip etmektedir. Dünya toplam ticaret hacmi de 6,421 trilyon dolar diye tahmin edilmektedir. Bunda da 850.300 trilyonla AB birinci, 714,500 trilyonla ABD ikinci durumdadır. Ardından AB toplamından ayrım olarak Almanya ve Japonya gelmekte olup, Çin 436.100 trilyon dolarla altıncı durumdadır. Ancak son yıllardaki performansı ile birkaç yılda daha yukarılarda yer alacağını tahmin etmek için kahin olmak gerekmemektedir. Endüstriyel üretimde büyüme hızı yıllardır % 9'dan aşağılara inmemektedir. Kişi başına düşen gelir 5.600 dolara ulaşmış bulunmaktadır (Türkiye'de 7.400 dolar). 2004 tahminlerine göre 583 milyar dolarlık ihracat, 552 milyar dolarlık ithalât yapmıştır.

Tabi bu kadar büyük nüfusa sahip olan ve bu kadar büyük endüstriyel üretim yapan Çin için enerji kaynaklarına ihtiyacı her geçen gün artmaktadır. Kendisinde, başta kömür olmak üzere, demir, petrol,

doğal gaz gibi yer altı zenginlikleri bulunmaktadır. Çevre kirletici özelliği bulunan kömür bolca kullanılmakta, ancak gene de enerji ithali bir ihtiyaca dönüşmüş bulunmaktadır. Örnek vermek gerekirse 2003 tahminlerine göre, kendisi günde 3.392 milyon varil ham petrol üretirken, 4.956 milyon varil harcamaktadır. Çin'in enerjiye olan ihtiyacı her geçen yıl da artacaktır. 2005 yılında Çin bugün harcadığı enerjinin iki mislinden fazlasını kullanacaktır. Bunu da başlıca Orta Doğu ülkelerinden karşılamak durumunda kalacaktır. İkinci mühim kaynağı ise Orta Asya Cumhuriyetleri teşkil edecektir.

Çin'in Sorunları

Dolayısıyla Çin komşuları ile ilişkilerini düzeltmeye, barışı korumaya özen göstermiştir. 1996'da Çin'in girişimi ile Şanghay'da Çin, Rusya, Tacikistan, Kazakistan ve Kırgızistan'ın katılımı ile "Sınır Bölgelerinde Askeri Alanda Güvenliği Güçlendirmeye İlişkin Antlaşma" imzalandı. Bu antlaşmayla kurulan "Şanghay İşbirliği Örgütü"ne Özbekistan'da katıldı. Temmuz 2001'de Moskova'da Çin-Rus Dostluk Paketi imzalandı. 1991 Mayısında Çin, Sovyetler Birliği ile olan 7.500 km lik sınırını % 98'i üzerinde antlaşma sağlamıştı. Sovyetler Birliği dağılınca Mayıs 1999'da Rusya ve Kazakistan, Ağustos 1999'da Kırgızistan ve Mayıs 2002'de Tacikistan'la imzalanan antlaşmalarla tartışmalı sınır sorunlarını sona erdirmiş oldu.

Tabii ki dev Çin'in, her ülke gibi bütün sorunları tamamen ortadan kalkmış değildir. Bu sorunlardan en mühimi belki de Milliyetçi Çin, yani Tayvan ile olan sürtüşmesidir. Pekin Tayvan'ı Kıta Çin'in doğal bir parçası olarak kabul etmekte ve tamamen kendi hakimiyeti altına almak istemektedir. 23 milyon nüfusa sahip olmasına rağmen Uzak Doğu'nun en dinamik ekonomilerinden birine sahip Tayvan'ı Hong Kong gibi kendi sınırlarına katmak Çin'i daha da güçlü hale getireceğine şüphe yoktur. Ancak Tayvan kadar Güney Kore, Japonya ve bölgedeki diğer ülkeler Çin'in bölgede daha da fazla etkisinin artma ihtimalinden hayli rahatsız olmaktadır.

Ekonomide liberalizmi benimsemiş olmasına rağmen Çin Komünist Partisi iktidarı paylaşmayı düşünmemektedir. Aslında ülke bu kadar başarılı iken neden Komünist Partisi, iktidarı, çok partili demokrasi adına paylaşsın ki sorusu haklı olarak akla gelir. Dolayısıyla da siyasî konularda ve bilhassa azınlıklara karşı davranışlarla pek esnekliğe rastlanmaz. Aslında Çin'in rahatsız eden tek bir azınlık söz konusudur; o da Uygurlardır. Şüphesiz yurt dışındaki Tibetliler dinî liderleri Dalay LAMA'nın liderliğinde bütün kamu oyuna kendilerine yapılan haksızlıkları duyurmaya çalışmaktadırlar, ancak buna kulak veren ülkeler yok denecek kadar azdır.

Şincang-Uygur Özerk Bölgesi

1955 yılında tesis edilen Şincang-Uygur Özerk Bölgesi (Çince: Şin-ciang Veyvurır Cu-çi-çü) Batı Avrupa kadar bir yüzölçümüne sahip olup, 1.710.000 km²'dir ve Çin'in toplam yüzölçümünün 1/6'sını teşkil etmektedir. 1944 yılında Doğu Türkistan'ın Uygur nüfusu 2.988.528 (genel nüfusun % 76'sı) iken Çinli nüfus 222.401 (genel nüfusun % 5,7'si) diğer azınlıkların nüfusu ise 721.121 (genel nüfusun %18,3'ü) idi. 1992'de Çin ile Uygur nüfusu eşitlendi. Bunun nedeni de Çin hükümetinin uyguladığı göç politikası oldu. 1999 yılı nüfus tahminlerinde, 1.136.703.824 Çinli'ye karşı, 7.214.000 Uygur, 1.112.000 Kazak, 113.999 Kırgız, 83.629 Şibe, 69.102 Salar, 10.569 Sarı Uygur ve 4.127 Tatar, yani 8.607.476 Türk kökenli bulunduğu ifade edildi. Çin Devlet Nüfus İstatistik verilerine göre, 2002 yılında Çin'in nüfusu 1.280.883.488'e ulaşmıştı. Bunun %91,59'unu Han diye adlandırılan esas Çin halkı teşkil etmekteydi. Şimdi ise bu nüfus 1 milyar 300 milyonu aştı.

Doğu Türkistan'daki Çinli nüfusu son on yılda (2000) 14.762.023'e ulaşmışken, Uygurların nüfusu yedi-sekiz milyon civarında kaldı. Yani Uygurların kendi milli bölgelerinde azınlık durumuna düştüler. Çin yönetiminin bu politikası bölgedeki iç huzursuzluğun artmasında da başlıca faktör oldu. Doğu Türkistan'ın son 20 yılda bu denli doğal olmayan bir şekilde süratle

Çinileştirilmesi bölgedeki yerli halk, Uygurlarda yok olma, Çin nüfusunun içinde eriyip gitme korkusu hasıl etti.

Doğu Türkistan'da zengin petrol, kömür, volfram, molibden, manganez, uran, nikel ve altın yatakları bulunmaktadır. 1983 yılında petrol istihali 4 milyon ton idi ve 1990'da bu miktarın 20 milyon tona çıktı. Petrol bilhassa Karamay bölgesinden çıkarılmaktadır.

Doğu Türkistan Çinlilerin sömürüsüne açık Türk ülkesi durumundadır. Türkistan halkının karşılaştığı diğer bir tehlikeyi de Lop Nor'da yapılan atom denemeleri teşkil etmektedir. Pekin bu bölgede son 30 yılda yer altı (19) ve yer üstü (22) olmak üzere 41 atom denemesi yapmış bulunmaktadır. En son deneme ise Ağustos 1996'da gerçekleştirilmişti. Bu denemelerin neticesinde yöre ahalisinde kanser hastalıklarının oranı çok fazla miktarda artmış bulunmaktadır.

Uygurların Artan Protesto ve Eylemleri

1991'de Bağımsız Devletler Topluluğu kurularak Çin dışındaki Uygurların yoğun bulunduğu Kazakistan ve Kırgızistan gibi ülkeler bağımsız olunca buralarda yaşayan Uygurların da durumları kritik bir konuma geldi. Çünkü bu Cumhuriyetler sınır komşusu Çin Halk Cumhuriyeti ile doğrudan doğruya komşu oldular. Çin kuzeyinde bir Sovyet tehdidinden kurtulunca Doğu Türkistan veya resmi adı ile Şin-

cang-Uygur Özerk Bölgesindeki Uygur Sorununu (?) çözmeye faaliyetine girişti. Bu bölgeye Han soylu Çinli nüfus göçünü artırdı, yerli Uygurlara baskıyı çoğalttı. Bu politikalar Uygurların tepkisini çekti, çeşitli protesto gösterileri düzenlendi, hatta bazı protestolar ayaklanma görüntüsü aldı. Pekin bir çok Uygur'u idam ederek bu sorunu çözmeye çalıştı. Tabii ki bu gelişmeler Çin'in dışındaki ülkelerde yaşayan Uygurların da haklı tepkisine neden oldu. Ancak Çin'e komşu ülkeler Pekin'i kızdırmak istemedikleri için kendilerindeki Uygurlara baskı uygulamaya başladılar. Bu baskılar o derecede arttı ki, bir çok Uygur buldukları ülkeleri terk etmeye başladılar. "Uluslar arası Af Örgütünün" (Amnesty International) verdiği bilgilere göre, sadece Belçika'da Kazakistan'dan gelen 400 civarında Uygur sığınmacı bulunmaktadır. Türkiye dahi Uygurların protestolarına hassasiyet gösteren ülkeler safına katıldı. Çünkü son yıllarda Ankara Çin ile ekonomik ilişkilerini arttırmanın yollarını aramaya başlamıştı. Meselâ, İstanbul'da Sultanahmet Meydanının bir köşesinde ufak bir parka Türkiye'deki Doğu Türkistanlıların lideri olan merhum İsa Yusuf Alptekin'in adı verilince, buna Çin elçiliği tepki göstermiş, Dışişleri Bakanlığı da bu adı değiştirmek istemişti. Kısacası soydaşlar dahi kendi menfaatleri üste çıkınca insan hakları gibi konuları gündeme getirmekten çekinmeye başlamaktadırlar.

Uygur Eylemlerine Karşı İdam Silâhı

Uygurların Çin yönetimine karşı protestoları bilhassa 1990'lı yılların başında güç kazanmaya başlamıştır. Nisan 1990 da Kaşgar'ın güneyinde Barın'da beş gün süren ayaklanma Çin güvenlik güçleri tarafından en azından 50 Uygur'un öldürülmesi ile bastırılı bilmiştir. Son yıllarda ise Gulca (Yining)'da da ayaklanmalar ortaya çıktı. Çin kaynakları 1996 Nisan-Aralık ayları arasında 57 bin kişinin göz altına alındığını bildirmişlerdi. 27 Ocak 1997'de Gulca'nın Aydın kasabasında bir Uygur kadınına yapılan saldırı büyük bir protesto hareketine yol açmış ve yüzlerce kişi tutuklanmıştı. 5 ve 6 Şubat 1997'de ise gene Gulca'da binden fazla Uygur'un katıldığı bağımsızlık gösterilerinde resmî verilere göre 9 kişi öldü, 200 civarında insan tutuklandı. Resmî olmayan yerel kaynaklar ölü ve tutuklama sayılarını bunların çok üstünde vermektedir. Bu gösterilerden sonra tutuklananların otuzu ise idam edildi. 1997'de Çin'in başkenti Pekin'deki üç patlama da "Müslüman bölücüler" hesabına yazıldı. Resmî verilere göre 1997 yılında Çin'de 1.876 kişi idam edildi ve bunların bir kısmını da Uygurlar teşkil ediyordu. Uygurlar arasında artan huzursuzluk birtakım yer altı faaliyetlerini de canlandırdı. Gizlice silahlanan bir kısım gruplar bombalama veya Çinli görevlilere saldırma faaliyetlerine de girişmelerine yol açtı. Ağustos 1998 de sekiz polis

bu nevi terör hücumlarının kurbanı oldu. Aynı ayda Başbakan Jiang ZEMİN'in Doğu Türkistan'a ziyaretinden sonra bombalar patladı. Eylül ayında da Doğu Türkistan'da 13 kişi idam edildi. Olaylar 1999'da da durulmadı. Mart ayında on Uygur daha idam edildi.

Ancak olaylar durulmadı. 29 Ağustos 2000'de Hoten'in Keriye kasabasında 7 bin civarında Uygur yerel Çinlilerle çatışmaya giriştiler ve olaylar 200 civarında Uygur'un tutuklanması ile bastırıldı. 8 Eylül 2000'de ise bölgenin başkenti Urumçi'de bombalar patladı ve yüzlerce kişi yaralandı. Aralık 2000'de İli'de tutuklanan 11 Uygur'un üçü idam edildi ve sekizine ise beş ila on beş yıl arasında değişen hapis cezaları verildi. Doğu Türkistan'ın resmi yayın organı "Talimu" dergisine göre, bölgenin diğer mühim bir şehri Aksu'da polis Şubat ile Temmuz ayları arasında 78 terör teşkilatını dağıtmış, 768 şüpheliyi tutuklamış, 153 teröristi yakalamış, 908 izinsiz silah ve takriben üç bin kg patlayıcı ele geçirmişti. 2001 yılı da ölaysız geçmemekte olup, Ocak ayında bu sefer Gulca'daki iki Uygur idam edildi. Afganistan olayları patlak verince ise Çin makamları Uygurlar üzerine daha sert gitmeye başladılar. İdam cezalarının ortadan kalktığı Avrupa ile bu kervana katılan Türkiye kamuoyu için şüphesiz bu nevi idam cezaları gün geçtikçe itici hale geliyor ve vahşet olarak algılanıyor.

Uygurlar Çin ile İlişkilerimizi Geliştirmede Aracı Olabilirler mi?

2000 yılı ise ÇHC ile Türkiye Cumhuriyeti arasında yakınlaşma yılı oldu. Şubat 2000'de o dönemin İçişleri Bakanı Saadettin TANTAN Pekin'de "Sınır ötesi suçlarla mücadelede işbirliği" antlaşmasını imzaladı. Aynı yılın Nisanında ise Çin Başbakanı Jiang ZEMİN Türkiye'ye resmi ziyarette bulundu.

Haziran 2002'de ise Başbakan Yardımcısı ve Devlet Bakanı bulunan, MHP Genel Başkanı Dr. Devlet BAHÇELİ Çin'e bir resmi ziyaret yaparak, bu bölgedeki Uygur ve Kazakların iki ülke arasında dostluk köprüsü olması gerektiğini vurguladılar. Türkiye Çin'le yakınlaşması sayesinde Çin'den onbinlerce turist geleceği ümidini de taşıyordu. Ancak son üç yılda beklenen gerçekleşmedi. 2001 yılında Çin ile ticaretimizde 922 milyon dolarlık ithalat, 199 milyon dolarlık ihracat yapmış bulunuyoruz. 2002 Ocak-Nisan aylarında ise ithalat 339,2, ihracat 65,9 milyon dolar olmuştu. 2004 yılında ise Çin'den yapılan ithalat 4,5 milyar dolar iken, ihracat 390 milyon dolarla kalmıştır, yani ticari açığımız 4 milyar 60 milyonun üzerindedir.

Sonuç

Çin'le ekonomik ilişkilerimiz bizim aleyhimize işlemektedir. Dengeyi kendi lehimize çevirmek, en azından açığın çok fazla olmamasını sağlamak için Çin'le ekonomik alandaki ilişkilere ciddi önem vermemiz, Pazar imkânlarını araştırmamız gerekmektedir.

Ancak bunu yaparken büyük ülkelerin menfaat politikaları arasında sıkıştıkları için insan hakları gündeme gelmeyen Uygurları da unutmamız en azından insanlık görevidir. Türkiye zaten onların Çin'i rahatsız edebilecek eylemlerine izin vermemektedirler. 30 Nisan 2005'te Ankara'da ATO salonunda "Türk Dünyası İnsan Hakları Derneği" tarafından düzenlenen "2005 yılında Türk Dünyasında İnsan Hakları" toplantısında Uygurların konusu gündeme gelmişse de, bu bir istisna idi ve zaten bu Türk medyasının bile yeterince ilgisini çekememişti. Aslında Uygurlar Çin ile ilişkilerimizde çok mühim bir köprü rolü oynayabilirler. Bunun için iki tarafın da bu ihtimali ciddi olarak düşünmelerinde yarar vardır. Kanaatimize göre, 1,3 milyarlık bir dev Çin'e takriben on milyonluk bir azınlığın tehdit olacağını varsaymak hiç de gerçekçi değildir.

İSMAİL BEY GASPIRALI VE DOĞU TÜRKİSTAN'DA YENİ UYGUR MAARİFÇİLİĞİ*

Prof. Dr. Mirkasım OSMANOV**

“Dilde, Fikirde, İşte Birlik” şîarı, İsmail Bey Gaspıralı'nın fikirlerinin en önemlilerinden biridir. Dil birliği meselesinde onun hayali Türk milletleri arasında “Boğaziçi”ndeki kayıkçılardan Doğu Türkistan'daki kervancılara kadar” herkes tarafından anlaşılabilen ortak bir Türkçe oluşturmaktı. Muhtelif içtimâî ve siyâsî sebepler neticesinde bu hayal gerçekleşemedi. XX. Asrın başında Rusya Türklerinin çoğunda mahallî şiveler esas alınarak her milletin kendine mahsus edebî dili kurgulandı, meydana getirildi.

Yine de İsmail Bey Gaspıralı'nın Türk halkları arasında yeni bir şuur ve ceditçi usûle uygun eğitim fikri yerleştirmek hususundaki arzuları yaşadığı dönemde kısa zaman içinde yayıldı ve parlak meyveler verdi. Mesela XIX. asrın sonu ve XX. Asrın başında Kırım ve Kazan Tatarlarının,

Kafkasya'daki Azerîlerin ve Orta Asya Türk milletlerinin eğitim sistemleri Gaspıralı'nın tesiriyle kökten bir değişim geçirmişlerdir. İçtimâî ve medenî hayatımızın bu devri günümüzde etraflıca araştırılmaktadır. Sovyet zamanında bile Türk halklarının tarihine, şu cümleden Gaspıralı'nın mirasına karşı resmî görüşün menfî yaklaşımına rağmen büyük fikir adamının faaliyetleri tamamen unutulmamıştır.¹ Gerçeklerden bahsetmenin mümkün ol-

* Orijinali Kazan Tatarca olan bu makale Türkiye Türkçesi'ne Rozaliya Garipova ve Almas Miftahov tarafından aktarılmıştır.

** Kazan Devlet Üniversitesi (Kazan).

¹ Sovyet devrinde Gaspıralı hakkında yeni eserler yayınlamak imkansızdı. Yine de dönemin âlimleri onun hakkında (Cemaleddin Velidî, Abdurrahman Sâdî ve Gaziz Gubaydullin [Aziz Ubeydullah] gibi) Kazan Tatarları tarafından eskiden yazılmış eserlerden ve Türkiye'de çıkmış bazı kitaplardan (mesela Nadir Devlet'in kitabı) faydalandılar. İsmail Bey Gaspıralı hakkında bibliyografya için bkz., “Bibliyografya”, *Rossiya i vostok* (Kazan, 1993), s. 123-131.

madığı bir zamanda tenkit eder gibi görünerek de olsa Gaspıralı'nın varlığı ve faaliyetleri hatırlatılmaya çalışılmıştı.

Sovyetler Birliği'nde *perestroyka* dönemi başladıktan ve özellikle de SSCB dağıldıktan sonra Gaspıralı'nın faaliyetlerini ve mirasını layıkıyla öğrenmek yolundaki gayretler yeniden canlandı. Gaspıralı hakkında yeni ilmi kitaplar ve makaleler yayınlanmaya başlandı ve Gaspıralı'nın 140. ve 150. Doğum yıldönümleri münasebetiyle anma faaliyetleri ve milletlerarası konferanslar düzenlendi.

Fakat, Türk dünyasının önemli bir parçası olan, zengin bir tarihe sahip Doğu Türkistan'da, yani Uygurlar arasında İsmail Bey Gaspıralı'nın mirasına ilgi artmadı, daha doğrusu bunun için gerekli şartlar gerçekleşmedi. Zira, yukarıda zikredilen SSCB'inde hakim olan menfî tutum Çin Halk Cumhuriyeti'nde hala hüküm sürmektedir. Bu durumu Uygur maarifçiliği ile ilgili Doğu Türkistan'da yayınlanmış bazı eserlerde de görmek mümkündür. 1990 yılında Urumçi'de Şincan Halk Neşriyatı tarafından yayınlanmış olan Uygur bilim adamı Abdullah Talip'e ait *Uygur Maaripi Tarihıdan Oçiriklar (1949 Yilğa Qader)* [Uygur Maarif Tarihinden Yazılar (1949 Yılına Kadar)] adlı kitap bunun için güzel bir örnek teşkil eder.²

Eski devirlerden başlayarak XX. asrın ortalarına kadarki Uygur eğitim tarihini ele alan kitapta Göktürkler, Uygur Kağanlığı, Karahanlılar Devleti, Moğol İmparatorluğu ve Çağatay Ulusu devirlerinden bahseden bölümler oldukça müspet bir tesir bırakmaktadır.³ Bu bölümlerde yazar Batılı Türkologların bilmediği bazı belgeleri ve isimleri ortaya koymaktadır. Bunlar muhtemelen son zamanlarda araştırılmaya başlanmış olan Çin kaynaklarından alınmıştır. XVII. asırda Avrupa ülkelerinde eğitim ve öğretimin giderek ilerlediği bir dönemde Uygurlar arasında tam tersine cehalet devrinin başlamış olması; kısaca da olsa güzel bir şekilde dile getirilmektedir.⁴ Uyguristan'da (Doğu Türkistan) Hıdyatullah Hoca'nın (Appaq Hoca) hüküm sürdüğü bu karanlık devrin ileride kanaatimizce daha teferruatlı bir şekilde incelenmesi gereklidir.

Lâkin Abdullah Talip'in yenileşme, yani ceditçilik dönemine ayırdığı kısımda tartışmaya açık, hatta düpedüz yanlış iddialar yer almaktadır. Yazar, eğitim ve öğretimde usûl-i cedit'in başlangıcını Cemaleddin Afganî'nin tesiriyle açıklamaya çalışmaktadır.⁵ Oysaki "usûl-i savtiyye" (harfleri fonetik olarak öğretme) ve "usûl-i ceditiyye", tabirlerinin İsmail Bey Gaspıralı tarafından takdim edilmiş ve geliştirilmiş olduğu bütün dünyaca malum bir

² Abdullah Talip, *Uygur Maaripi Tarihıdan Oçiriklar (1949 Yilğa Qader)* (Urumçi, 1990), s. 152.

³ Ibid., ss. 58-71.

⁴ Ibid., ss. 77-79.

⁵ Ibid., ss. 81-82.

hakikattir.⁶ Aynı zamanda talim ve terbiye alanındaki bu yeniliğin ilk önce Kırım'da ortaya çıktığı, daha sonra İdil boyuna, Kafkasya'ya, Orta Asya devletlerine ve oradan da Doğu Türkistan'a yayılmış olduğu da açıktır.⁷ Kitabın daha sonraki bölümlerinde de Uygurlar arasında cedit mekteplerinin açılması izah edilirken İsmail Bey Gaspıralı'nın adı zikredilmektedir.

Kanaatimizce Talip'in bu tutumu bugünkü Çin'deki siyâsî vaziyetle bağlantılıdır. SSCB dağılana kadar Rusya'da Türk halklarının tarihlerini çarpıtmanın, İsmail Bey Gaspıralı gibi insanları Rus ve diğer halklara düşman, dar milliyetçi, şovenist olarak tasvir etmenin resmî politika olduğu göz önüne alınır, benzer bir durumun halihazırda Çin'de de mevcut olması garip karşılanamaz.⁸ Bahsi geçen eserde böyle bir çarpıtmanın yer alması yazarın tarihi gerçekleri bilmemesinden kaynaklanmamaktadır. Mesela Uygurlar arasında Kaşgar-Artış taraflarında seküler eğitim veren mektepleri kuran Hüseyin (1844-1926) ve Bahaeddin (1851-1928) Musabay kardeşlerin kendi gayretleriyle Türkiye ve Rusya'dan muallimler davet etmeleri, maarif işlerine büyük servet har-

camaları ve yeni usulle ilim tahsil etmek üzere Uygur gençlerini yabancı ülkelere yollamaları doğru bir biçimde açıklanmaktadır.⁹ Musabay kardeşler hakikaten Uygur milleti için büyük hizmetleri olan fedakar insanlardır. Zengin tüccarlar olarak Doğu Türkistan Uygur sanatlarının gelişmesinde ve milli sermayenin birikmesinde de Musabaylar'ın katkıları çok büyüktür. Musabayların ehemmiyetini vurgulayarak kuşkusuz doğru hareket eden Talip, Uygur topraklarında "usul-i ceditiyye" fikrinin kaynak noktasını belirtirken taraflı ve yanlış bir yönde davranmaktadır.

*Mâlum olduğu üzere Rusya Türkleri arasında maarif sistemini yenileştirmek fikri ilk olarak Kazan Tatarları arasında 1860'lı yıllarda ortaya çıkmıştı. Şihabeddin Mercânî'nin fikirlerini paylaşan Hüseyin Feyizhanî'nin Kazan Tatarları için *gimnazya* yahut lise gibi seküler eğitim veren okulların açılması düşüncesi bu hareketin ilk örneklerindedir.¹⁰ Feyizhanî'nin bu teşebbüsü neticesinde Kazan Tatarları arasında ciddi fikir ayrılıkları ve tartışmalar baş göstermiştir. Bu fikrî tartışmalarla ilgili haberlerin Kazan Tatarlarından sonra Kırım, Kafkasya ve hatta Orta Asya'ya kadar ulaşmış olduğu bilinmektedir. İsmail Bey Gaspıralı'nın reformlarını uygulamaya ve gazetesini neşretmeye başlamadan önce Kazan'a gelip

⁶ Nadir Devlet, *İsmail Bey (Gaspıralı)* (Ankara, 1988).

⁷ Mirkasım Osmanov, "Türkî Tatar Mağrifetçilik Tarihinde İsmâğıyl Gaspıralı. Bir İdeyanın Tantası hem Faciğası", *Qazan Utları*, 2001, No. 3, ss. 164-178.

⁸ Bu suçlamaların asılsız oluşu hakkında bakınız, Lev İppolitoviç Klimoviç, "Na slujbe prosveşçeniya", *Zvezda Vostoka* (Taşkent 1987), No. 8, ss. 173-179.

⁹ Talip, ss. 84-100.

¹⁰ Mirkasım Osmanov, *Zavetnaya meçta Husayina Fayizhanova* (Kazan, 1980).

Şihabeddin Mercanî ve diğer Kazan Tatar aydınları ve yenilik taraftarı zenginlerle görüşmüş olması büyük önem arz eden bir noktadır. Bu durum İsmail Bey'in Kazan'da varolan fikir hareketlerinden haberdar olduğunu ve kendisiyle aynı görüşte olan insanlara rastlayacağına inandığını gösterir.

Son tahlilde, usûl-i savtiyye ve usûl-i cedidiyye ile eğitim fikrinin Rusya Müslümanları arasında evvela ve en geniş şekliyle Kırım ve Kazan Tatarları arasında kabul görmüş olduğu tartışılmaz bir durumdur. Zira İsmail Bey fikirleri ve hizmetleri ile öncelikle Rusya Türkleri'nin hayatlarını iyileştirmeyi maksat edinmiş ve bu yolda devamlı mücadele etmiş bir şahıstı. Bu tavrını Rusça kaleme aldığı *Russkoe Musulmanstvo* (Rusya Müslümanlığı) ve *Rusko-vostoçnoe soglaşenie* (Rus-Şark Uzlaşması) adlı risalelerinde açıkça görmek mümkündür.¹¹

Bu veriler ışığında, Doğu Türkistan'daki Uygurlara credit metoduyla eğitim ve seküler mektepler açma fikrinin Hindistan, Afganistan, İran yada Türkiye üzerinden değil, Rusya, daha açık bir şekilde Kırım'dan ve İdil boylarından, yani Bahçesaray'dan ve özellikle Kazan, Ufa ve Orenburg üzerinden Türkistan coğrafyası yoluyla ulaştığını söylemek mümkündür. Aydınlanma fikirlerinin en önemli pro-

paganda unsuru olan *Tercüman* gazetesini de Rusya'nın idaresindeki Kırım'da çıkmakta ve Kazan Tatarlarının mühim katkılarıyla İdil nehrini aşır Uygur topraklarına varmaktaydı. Bu durum, *Tercüman*'ın sayfalarında da görülmektedir.

1883 yılında yayın hayatına başlayan *Tercüman* gazetesini Uygur topraklarında ilk olarak 1874 yılından beri Doğu Türkistan'ın Çügüçek şehrinde imam ve kadı vazifesini yürüten Kazanlı Kurbanali Hâlidî (1846-1913) aldirmaya başlamıştır.¹² Buhârâ'da yüksek din tahsili almış ve muhtelif ülkelere seyahat etmiş büyük bir alim olan bu şahıs gittiği yerlerin geçmişi ile alâkadar tarih rivayetleri ve yazılı kaynakları derleyerek *Tevârih-i Ceride-i Cedîde* ve *Tevârih-i Hemse-i Şarkiyye* adlı ilginç kitaplar yazıp yayınlamıştı. Uygur tarihi ve medeniyetine de vakıf olan Hâlidî, Doğu Türkistan'da *Tercüman* gazetesini yaygınlaştırmaya çalışmış ve uzun yıllar gazetenin devamlı muhabiri olarak makaleler ve haberler göndermeye devam etmiştir.¹³ Yazılarında Doğu Türkistan'daki mektep ve medreselerin halinden, yeni metotla eğitime dair meselelerden de bahsetmektedir.¹⁴ Bir haberinde, Uygur talebelerin imtihanlarını iyi derecelerle geçtiklerini bildirmekte ve

¹² Bu şahıs hakkında daha geniş bilgi için bkz., Mirkasım Osmanov, *Yabılmağan Kitap* (Kazan, 1996), ss. 62-63.

¹³ Kurbanali Hâlidî'nin *Tercüman*'a gönderdiği yazılara örnek olarak bkz., *Tercüman*, 5 Kasım 1889; 28 Ekim 1890.

¹⁴ *Tercüman*, 20 Aralık 1889 ve 23 Temmuz 1901.

¹¹ Bu makalelerin yeniden neşri için bakınız, "Russkoe Musulmanstvo", ss. 17-58 ve "Russko-vostoçnoe soglaşenie", ss. 59-78, *Rossiya i vostok* (Kazan, 1993) içinde.

talebelerin kısa sürede başarılı olmalarında usûl-i savtiyyeyi ortaya çıkaran ve geniş çevrelere yayılmasını sağlayan İsmail Bey Gaspıralı'nın hizmetinin özellikle ehemmiyetli olduğunu takdir etmekteydi.¹⁵

İdil boyundan gelen Tatar tüccar ve aydınlarının Çügüçek'e nazaran ticaret ve eğitim işlerinde daha faal oldukları yer Doğu Türkistan'ın Kulca şehriydi.¹⁶ 1900 yılına ait kesin olmayan bilgilere göre Kulca'da 170'den fazla Kazan Tatarı ikâmet etmekte ve çoğu ticaretle uğraşmakta idi.¹⁷ Kulca'da yaşayan Tatarların çocukları okuma ve yazmayı ailelerinden öğrenmekte iken, 1900 yılında Kazanlılar kendilerine ait bir cami ve onun yanında bir ilk eğitim mektebi açmışlardır. Bu cami ve mektebe imam ve müderris olarak Kazanlı Keşfü'l-Esrar Vahap Hazret (1858-1957) tayin edilmişti.¹⁸ Bu konuda da *Tercüman* gazetesine haber gönderilmiş ve açılan mektepte usûl-i savtiyye ile eğitim verildiği de ayrıca belirtilmişti.¹⁹

10 Aralık 1899 tarihinde Kazan Tatarlarından Velişah Aliekberov'un verdiği habere göre, Kaşgar ve Kulca'da fabrikaları olan ve ticari işler yürüten Hüseyin

Musabay 1898 yılında Abdülkerim Efendi adlı bir Uygur'u Orenburg'daki Tatar medresesinde usûl-i savtiyyeyi öğrenip geri dönmesi için ikna etmişti. İşte Orenburg'da bir yıldan fazla kalan Abdülkerim Efendi usûl-i savtiyyeyi öğrenmiş ve haberin yazıldığı günlerde Kulca üzerinden kendi vatanı Kaşgar'a avdet etmişti. Haberi bildiren Velişah Aliekberov, Hüseyin Musabay'ın faaliyetlerini takdir etmektedir.²⁰

Kısa bir süre sonra Hüseyin Musabay Hacı Sufioğlu Mehsum adlı başka bir Uygur'u da cedid usulünü pekiştirmesi için Bahçesaray'a göndermiştir. Daha sonra Mehsum Efendi Kaşgar ve Kulca'da cedid metoduyla eğitim yapan dokuz adet mektebin bulunduğunu haber vermektedir. Bu arada *Tercüman* gazetesi de Hüseyin Musabay'ın çalışkanlığını hususen takdir etmektedir.²¹ Bir başka haberde de Kulca'da bulunan cedid mekteplerinde 500'den fazla talebenin eğitim gördüğü ve imtihanlarının bayram havasında geniş kalabalıkların önünde yapıldığı anlatılıyordu.²²

²⁰ *Tercüman*, 16 Ocak 1900. Abdullah Talip'in kitabında bu şahsın adı Kerimahun olarak verilmiş ve onun Kazan'da Dârümuallimîn'de okuduğu yazılmıştır. Talip, s. 86. Yalnız bu yıllarda Kazan'da Tatarca eğitim yapan Dârümuallimîn olmadığı bilinmektedir. Dolayısıyla *Tercüman*'daki haberin gerçeğe daha yakın olduğu düşünülebilir.

²¹ *Tercüman*, 3 Ağustos 1902.

²² *Tercüman*, 29 Nisan, 7 Temmuz 1901 (Kulca'dan); 23 Temmuz 1901; 21 Haziran 1902 (Çügüçek'den). Kaşgar taraflarında da imtihanların ahali önünde yapılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Talip, s. 88.

¹⁵ *Tercüman*, 21 Haziran 1902.

¹⁶ Bu konu hakkında daha fazla bilgi için bkz., *Tatarların Qıskaca Tarihi* (Urumçi, 1988), ss. 17-18, 32-33, 39, 48-55; Osmanov, *Yabılmağan ...*, ss. 24-28, 44-48.

¹⁷ *Tercüman*, 27 Eylül 1900.

¹⁸ Osmanov, *Yabılmağan...*, ss. 63-65.

¹⁹ *Tercüman*, 27 Eylül 1900.

Rusya'da cereyan eden 1905 inkılabından sonra hem Rusya hem de Doğu Türkistan Türkleri arasında cedit mekteplerinin sayısı artmıştır. Bunun sebepleri arasında ceditçilik ideolojisinin tesiriyle milli bağımsızlık hareketlerinin güçlenmesi de vardı. Bu yıllarda demokrat fikirli Tatar muallimlerin kendi inisiyatifleriyle yahut davet edilerek Uygur topraklarına gelmemelerinin ayrı bir önemi vardır. Mesela ünlü Uygur maarifçisi Maksud Muhitî 1909 yılında Kazan'a geldiğinde Kazan'da oturan Ufalı Haydar Sayranî (1886-1943) adlı bir şahsı Doğu Türkistan'da muallimlik yapmaya davet etmişti. Sayranî o seneden itibaren önce Turfan'da, daha sonra da Urumçi'de mektep ve maarif işlerinde çalışmış, sonraları Sovyet rejiminin baskılarına maruz kalmış ve hapisanede cezalandırılarak öldürülmüştür.²³ 1916-1917 yılları arasında Haydar Sayranî'nin daveti üzerine Muhibullah Efendi Habibullin ve hanımı Gülendâm Abıstay²⁴, Hisam Bavin, Hasan Fehimî, Ali İbrahim ve Şâhi Şeref adlı altı Kazanlı muallim daha Uygur topraklarında muallimlik yapmak üzere gelmişlerdir.²⁵

²³ Elçi Sayranî, "Terekiperver Zât Heyder Sayranî", *Şıncañ Tezkireciliği Pasillik Jurnal*, No. 1 (Urumçi, 2000), ss. 58-68. Haydar Sayranî halihazırda Doğu Türkistan'da içtimai faaliyetlerde bulunan meşhur yazar Uygur Sayranî'nin babasıdır. Adı geçen makalenin yazarı Elçi Sayranî de Uygur'un küçük kardeşi ve Urumçi'deki Tatar derneğinin başkanıdır.

²⁴ *Abıstay* molla hanımı demektir.

²⁵ Sayranî, s. 61. Abdullah Talip bu şahıslardan yanlış olarak "Moskova Üniversitesi'ni bitirmiş" diye bahsediyor. Talip, s. 108. Adı geçen bu kişilerden başka Uygurlar arasında muallimlik yapmış diğer

Kazan tarafından Doğu Türkistan'a gelip büyük muvaffakiyetler elde eden muallimlerin en meşhuru olarak İsmail Gaspıralı'nın projesini sâdikâne bir surette devam ettiren Abdullah Bûbî'yi (1871-1922) gösterirsek hata yapmamış oluruz. 1911 yılında meşhur İj-Bûbî medresesinin devlet tarafından kapatılmasından sonra bir süre hapiste kalan Abdullah Bûbî, 1913 yılında Çarlık hükümetinin takibinden kurtularak Doğu Türkistan'ın Kulca şehrine gelmiş ve orada bulunan Tatar mektebini temelden başlayarak değiştirip gerçek bir cedit muallim mektebine dönüştürmüş ve Tatar zenginleri tarafından mektep için iki katlı yeni bir bina inşa edilmesini sağlamıştı.²⁶ Tam anlamıyla Avrupaî tarzda düzenlenen bu mektebe "Mekteb-i Nûrî" adı verilmişti. Mektepte Tatar çocukları ile beraber Uygur, Kazak, Kırgız, Özbek, Çince konuşan Dungan ve hatta birkaç adet Mançuca konuşan Şibe-Sulan milletinden çocuklar da eğitim almaktaydılar. Abdullah Bûbî ve mektebinin ne kadar önemli olduğunu o sıralarda Doğu Türkistan'ı ziyaret eden Türkiyeli Adil Hikmet Bey'in hatıralarında da görmek mümkündür. Adil Hikmet Bey Kulca'ya geldiğinde "Kazanlı meşhur alim Abdullah Bûbî'nin evinde "İçtimai bir toplantı" yaptıklarını, uzun uzun sohbet ettiklerini ve ayrılırken de "Bûbî'nin

Kazan Tatarları için bkz.: *Kısaca Tatarların Tarihi*, ss. 29-40; Osmanov, *Yabılmagan...*, ss. 70-74.

²⁶ Osmanov, ss. 65-70.

ellerini öpüp çıktıklarını” yazmaktadır.²⁷ Abdullah Bûbî'nin kurmuş olduğu Kulca Tatar Mektebi, Çin'de komünist idare kurulmadan önce bütün Doğu Türkistan'daki en meşhur eğitim kurumlarından biriydi.²⁸

Abdullah Bûbî'nin Kulca'da yaptığı faaliyetlerin en önemlisi olarak şüphesiz 1914 yılında Doğu Türkistan topraklarında ilk defa orta eğitim seviyesinde erkek öğrencilerle beraber kız öğrencilerin de okuduğu bir mektep açması gösterilebilir.²⁹ Büyük maarifçinin bu faaliyeti 1920'li yılların başında Uygur kızları için başlangıç seviyesinde de Kızlar Mektebi açılmasına örnek teşkil etmiştir. Bu işte daha önce ismi zikredilen Gülendam Abıstay Habibullina'nın büyük hizmetleri olmuş ve kendisi halk tarafından takdir edilerek “*maarifçi ana*” tesmiye olunmuştur.³⁰ Uygur topraklarında münhasıran kızlar için orta eğitim mektebi açılması ancak 1930'lu yılların başlarında mümkün olmuştur.³¹ Bunun sebebi de XVIII. asırdan beri mutaassıplık ve yobazlığın fazlasıyla tesirinde kalmış olan ve cedid eğitimini de çok zor kabul eden Uygur toplumunun kızlar için ayrı mektep açma fikrine özellikle karşı çıkmalarıdır. Bu makalede üzerinde durulmamış olsa da cedit yoluyla

eğitimin Uygur topraklarına büyük mesakkatler sonucu girebildiği tartışılmaz bir gerçektir.

Son tahlilde, eski zengin Türk medeniyetlerinin ana vatanlarından biri olan Doğu Türkistan'da dünyevî maarifçiliğin kökleşmesinde İsmail Bey Gaspıralı'nın ortaya atmış olduğu ceditçilik fikrinin önemi ve tesiri kuşkusuz çok güçlü olmuştur. Türk halkları tarihinin önemli sayfalarından biri olan Doğu Türkistan tarihi de bu cihetle gelecekte ayrıntılarıyla öğrenilmeli, eksikleri giderilmeli, hatalardan ve kasıtlı olarak yapılan yanlışlardan arındırılmalıdır.

²⁷ Adil Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk* (İstanbul 1999), ss. 203-209.

²⁸ *Qısqaça Tatarların Tarihi*, ss. 26-29.

²⁹ Osmanov, ss. 66-68.

³⁰ Talip, ss. 108-109; Tursum Kahharı “Gülendam; Meğrifetçi Ana”, *Süymbike*, No. 9, 1991.

³¹ Osmanov, s. 72.

I. ULUSLARARASI TÜRKOLOJİ SEMPOZYUMU ve KIRIM SEYAHATI

Prof. Dr. Sultan Mahmut KAŞGARLI*

Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı ile Kırım Devlet Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesinin işbirliğiyle 30.05.2004 tarihinden 07.06.2004 tarihine kadar devam eden I. Uluslararası Türkoloji sempozyumuna Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümü adına davet üzerine katıldım.

30 Mayıs günü akşam saat 22.20'de Türk Havayollarının "Edirne" isimli uçağına binerek toplantıya katılacak bilim adamları ve başka yolcular ile birlikte İstanbul'dan Kırım'a doğru yola çıktık.

Ben Türk Dünyasının bir parçası sayılan Kırım Tatar Türklerinin bu güzel topraklarını ve İsmail Gaspıralı'nın vatanını görmek için sabırsızlanıyordum. Çok heyecanlıydım. Akşam saat 24. 00 civarında uçağımız Simferopol (Akmescit) havaalanına indi. Bir buçuk saat kadar süren giriş işlemlerimizi yaptırdıktan sonra dışarıda

bekleyen sempozyum hazırlık komitesindeki arkadaşlar bize "hoş geldiniz, sefa geldiniz" diyerek sıcak bir şekilde karşıladılar. Onlarla kucaklaştık, samimi bir şekilde hal hatır soruştuk ve Ukrayna Oteline doğru yola çıktık. Yarım saatten fazla süren bir yolculuk sonunda Ukrayna Oteline ulaşarak yerleştik. Ertesi sabah kahvaltıdan sonra bizi bekleyen minibüslere binerek Kırım Devlet Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesine doğru yol aldık. Yol boyu güzel Simferopol sokaklarına bakarak heyecan içinde Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesine ulaştık. Bizim üniversitenin kapısında bekleyen öğretim üyeleri ve öğrenciler karşıladı. Heyecan içinde sempozyumun açılacağı salona girdik. Saat 10:00'da sempozyum başladı. Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Feyzi Yakubov, sempozyumun açılış konuşmasını yaptı ve

* Trakya Üniversitesi, Türkoloji Bölümü Öğretim Üyesi.

bizlere hoş geldiniz dedikten sonra sempozyumun önemini vurguladı. TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı) başkanı sayın Hakan Fidan da bir konuşma yaptı. Sonra Kırım Özerk Cumhuriyeti Parlamento Başkanı Boris Dovidoviç Deyç “Dostluk saygıdan başlar” konulu bir tebrik konuşması yaptı. Bu konuşmadan sonra Kırım Tatar Türklerinin dava adamı, Büyük Mücahit ve Kırım Milli Meclisinin Başkanı, Ukrayna Milletvekili Mustafa Cemiloğlu bir konuşma yaparak Türk Dünyasının seçkin Türkologlarını görmekten büyük mutluluk duyduğunu belirtti ve Kırım Türklerinin başına gelen büyük faciaları anlattı. Kırım Tatar Türklerinin haklı mücadelesini sürdürmekte olduğunu ve bu mücadele için insanlık alemi ve Türk Dünyasının ekonomik ve kültürel desteğine ihtiyaç olduğunu vurguladı.

Sempozyuma Türkiye, Ukrayna, Gürcistan, Azerbaycan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Tataristan, Moldova, Litvanya, Romanya, Almanya, Polonya, Macaristan, Moğolistan, İran, Dağıstan, Karaçay-Malkar Cumhuriyetleri ve Özerk Cumhuriyetlerinden olmak üzere 100 civarında Türkolog katıldı. 5 gün süren sempozyumda çeşitli devletlerden gelen yaşlı ve genç Türkologlar Eski devir, Orta devir, Yeni devir ve Çağdaş devir olmak üzere Türk Dünyasına mensup Türk boylarının dili, edebiyatı, etnografyası, folkloru, kültür, tarih, medeniyeti, dili, edebiyatı ve Kırım'da Türk Dünyası için önemli

faaliyetlerde bulunan Türk Dünyasının istikbali için çok önemli olan; “fikirde birlik, dilde birlik ve işte birlik” şiarını ortaya koyan büyük alim ve mütefekkir İsmail Gaspıralı ve Bekir Çobanzade gibi ünlü şahsiyetlerin Türk Dünyasına yaptığı önemli katkılar hakkında hazırladığı ilmi bildirilerini takdim ettiler. Bu bildiriler üzerinde ilmi tartışmalar, münakaşalar yapıldı. Sempozyum çok başarılı bir şekilde geçti.

Bu sempozyumun bir özelliği sempozyuma sunulan bildirilerin hepsi Türk Dilinde veya Türk Lehçeleriyle sunulması ve arada tercümanın kullanılmamasıdır. Bu sempozyumun Türk Dünyasının kültür ve medeni münasebetlerinin daha yakınlaşması ve pekişmesinde önemli bir katkı sağlayacağı muhakkaktır.

Sempozyum 04 Haziran öğleden sonra tamamlandı. 4 Haziran tarihinde Cuma namazını tarihi Akmesit'te kıldık. 05 ve 06 Haziran 2004 tarihleri arasında sempozyuma katılan vekiller için bir gezi programı tertiplendi.

05.06.2004 tarihinde dört minibüsle saat 9.30'da Simferopol'den güneydoğu istikametine doğru yola çıkıp saat 11:00'de Bahçesaray'a geldik. Önce büyük düşünür İsmail Gaspıralı'nın mezarını ve anıtını ziyaret ederek duada bulduk. Onun mezarı önünde saygı ile eğilerek büyük alime Türk Dünyasının saygı ve ihtiramını ifade ettik. Ondan sonra oradaki Hacı Geray ve Mengli Geray Hanların mezarlarını ziyaret edip dualarda bulun-

duk. Mezarın karşısındaki Kırım Hanı Girayhan zamanında yapılan Zincirli Medresesini ziyaret ettik. Medresenin Zincirli Medrese diye adlandırılmasındaki sebebi medrese kapısında asılı bir zincirin olması ve medreseye girmek için eğilerek girmek icap etmesidir. Bu zincir ilim ve irfanın önünde herkesin eğilmesi ve ona saygı duyması gerektiğinin işareti idi. Biz de eğilerek medresenin içine girdik ve bu eski ilim-irfan yuvasını zevkle ziyaret ettik. Buradan ayrılıp minibüsle 3 kilometre gittikten sonra Bahçesaray'daki İsmail Gaspıralı'nın kurduğu Tercüman gazetesi müessesini ziyaret ettik. Tercüman Gazetesi iki katlı şirin bir bina idi. Üst katı İsmail Gaspıralı'nın ve gazetede çalışanların çalışma odaları, alt katı gazetenin basım makineleri yerleşen yer idi. Tercüman gazetesi binası içinde 1883 yılında yayınlanan Tercüman gazetesinin birkaç sayısını gördük ve çok heyecanlandık. Tercüman gazetesi binası bir yangın neticesinde harap olmuş olup yeniden restorasyon edilmişti.

Saat 12 civarında Bahçesaray'daki Kırım Hanlığı Sarayına da ziyarette bulduk. Saray zamanın güzel nakış ve süsleri ile süslenmiş iki katlı haşmetli bina idi. Saray, Han'ın kabul odası, muhakeme odası, Kuran okuma ve namaz kılma, istirahat odalarından müteşekkildi. Han sarayını ziyaretinden sonra saat 12.00 de Çufut kaleye hareket ettik. 15-16 yüzyıllarında inşa edilmiş Çufut Kale halen heybetini kaybetmemiş bir kale idi. Çufut Kale i-

çinde Altınorda hanı Toktamış Hanın 1403 yılında vefat eden kızı Canike'nin mezarını ziyaret edip duada bulduk.

Öğle yemeğinden sonra Sivastapol (Akyar) şehrine hareket ettik. 15:30'da Sivastapol şehrine ulaştık. Bu şehrin tarihi ismi Akyar olup 18. yüzyılda Rus işgali sonrası ismi Rumca "Şanlı Şehir" manasına gelen Sivastapol kelimesiyle değiştirilmiş. Bu şehir Karadeniz'in kuzey sahilindeki yemyeşil güzel bir şehir idi. Bu şehirdeki limanlarda Rusya'nın deniz filosu mevcut bulunmaktadır. Burada önce panorama gezisi yaptık. 16:40'tan 17:30'a kadar Sivastapol şehir turunu gerçekleştirdik. 17:30'dan sonra Akmescit (Simferapol) şehrine döndük.

06 Haziran 2004'te saat 09:00'da Akmescit'teki Moskova Hotelinden Aluşta'ya hareket ettik. 09:45'te Aluşta'ya ulaştık ve Karadeniz'in kuzey sahilinde gezinti yaptık. 10:30'da Aluşta'dan kırlangıç yuvasına hareket ettik.

Yolda giderken dikkatimizi çeken bir olay oldu. Yolun doğu kenarında bir botanik bahçesi içerisinde yapılan iki küçük kulübe ev ve onun üzerinde dalgalanan Kırım Hanlığı bayrağı dikkatimizi çekti. Kulübe önünde dört beş kişi gördük. Mola fırsatından yararlanarak onların yanına gittik. Selamlaştık. Onların 18 Mayıs 1944'te sürgüne gönderilen ve Tacikistan'dan yeniden kendi Anavatanlarına dönen Tatar kardeşlerimiz olduğunu öğrendik. Onlardan iki aile Kırım dairelerinden ev yapmak için kendilerine bir yer tahsis edilme-

sini istemiş. Yer tahsis edilmediği için çaresiz bu botanik bahçesine iki kulübe kurarak orda konaklamak mecburiyetinde kalmışlar. Yer talebinde bulunanlardan iki kişi “Anavatanımızda bize ev yapacak kadar yer vermeyi bize fazla mı görüyor musunuz?” diye ilgili makamlar ile münakaşa ettiği için hapishaneye atılmış. Kulübelerde kalanların durumu iyi değildi. Biz aramızda bir miktar para toplayıp onlara takdim ettik, çok sevindiler, bizlere çok teşekkür ettiler. Biz de “Allah yardımcınız olsun” diyerek onlardan ayrılıp yolumuza devam ettik. Saat 12:00’de kırlangıç yuvasına ulaştık. Orada gezdik ve istirahat ettik.

13:30’da kırlangıç yuvasından Livadiya Sarayına hareket ettik. 14:10’da Livadiya sarayına ulaştık. Livadiya sarayı 1911’de Çar Nikolay Romanov tarafından Yalta’nın ormanlıklarla çevrili, deniz kenarında yaptırılan haşmetli, iki katlı, görkemli bir saray idi. Bu sarayın mermerleri zamanında İtalya’dan getirilmiş. Romanov her yıl yaz aylarında ailece bu sarayda iki ay istirahat ediyordu.

Livadiya sarayının tarihteki önemli bir yeri; sarayın 04-11 Şubat 1945 tarihleri arasında Almanya, İtalya, Japonya’ya karşı koalisyon devletlerinden A.B.D’nin Devlet Başkanı F. Roosevelt, İngiltere başbakanı W. G. Churchill, Sovyetler Birliği başbakanı J. Stalin gibi devlet büyüklerinin katıldığı Yalta konferansının burada yapılmasıdır. Yalta konferansı Almanların teslim olmasından sonra Uzak-

doğu ile ilgili meseleler üzerinde anlaşmaya varmak için düzenlenmişti.

Ben Yalta Konferansı hakkında küçük yaşlarımdan itibaren çok şeyler duymuştum. Bu sebeplerden dolayı bu yeri görmek için çok hevesliydim; çünkü, Ekim 1944’te Doğu Türkistan’ın İli vilayetinde Çin zulmüne karşı patlak veren Milli Kurtuluş İnkılabı 12 Kasım 1944’te Doğu Türkistan Cumhuriyeti hükümetinin kuruluşu ile neticelenmişti. 15 Eylül 1945 tarihine kadar Doğu Türkistan’ın İli, Çövçek (Tarbagatay), Altay vilayetleri, Aksu Eskişehri, Yarkent vilayetinin Kargılık, Kaşgar vilayetinin Taşkurgan ilçeleri, Gomingdang Çin ordusundan temizlenip, milli ordumuzun Manas nehrinden geçerek Doğu Türkistan’ın başkentti Urumçi’ye hücum için harekete geçmişlerdi. Bütün Doğu Türkistan’ın Çinli müstemlekecilerden kurtarılması an meselesi haline geldiği, Çin ordusunun ardı ardına mağlup olup Doğu Türkistan’ı terk etmeye mecbur olduğu bir vakitte, bu üç devlet arasında yapılan anlaşma gereği bu askeri hareket Stalin’in baskısıyla Manas nehri kenarında durdurulmuş ve bugünkü Uygur halkının facialı akıbeta kalmasına sebep olmuştur. Gomingdang Çin hükümetinin Sovyet etkisi altındaki Moğolistan Cumhuriyeti’nin bağımsızlığını tanıması karşılığında Doğu Türkistan’ın İçişlerine Sovyetler Birliğinin karışmaması, Doğu Türkistan’daki savaşın durdurulması, aslındaki eski statünün muhafaza edilmesi kararı alınmıştı. Bu konferans Doğu Tür-

kistan Cumhuriyetinin ortadan kaldırılıp, Rus Komünistlerinin desteğiyle Komünist Kızıl Çin hakimiyetinin işgaline maruz kalmasına sebep olmuştur.

Livadiye sarayı şimdi müze haline dönüştürülmüş olup sempozyuma katılan bilim adamları onun içine girerek bütün odaları gezdik, ziyarette bulunduk. Girdiğimizde karşılaştığımız birinci geniş oda üç devlet başkanları önderliğindeki delegasyonların anlaşma yapmak için oturdukları yuvarlak masa yerleşen oda olup etrafında üç koltuk ve toplam 12 sandalye vardı. Doğu tarafındaki köşe başında ABD Başkanı Roosevelt'in oturduğu koltuk, kuzey tarafındaki köşe başında Sovyetler Birliği hükümet Başkanı Stalin'in oturduğu koltuk, batı tarafındaki köşe başında İngiltere Başbakanı W. Churchill in oturduğu koltuk yer almıştı. Demek ki her devlet delegasyonu beşer kişiden müteşekkilmiş. (Bu tarihi konferansın geçtiği sarayda fotoğrafımı çektirdim.) Demek ki İkinci Dünya Savaşından sonra dünyanın yeni şekline yön veren tarihi kararlar bu sarayda alınmıştı.

15.10'da Yalta şehrine hareket ettik. 15:30'da Yalta şehir merkezine ulaştık ve bir saatlik bir zaman dilimi içinde Yalta şehrini gezdik. Yalta şehri Karadeniz'in kuzey kenarındaki güzel bir şehirmiştir. O ranın manzarası hakikaten çok güzel ve muhteşemdir. Kısacası Kırım yarımadası üç tarafı denizle çevrili batı ve güney tarafı Karadeniz, doğusu Azak denizi ile çevrili güzel bir mekandır.

Biz bu ziyaretimizden sonra Kırım Tatar Türklerinin başına neden büyük felaketlerin geldiğini, neden onların kendi vatanlarından sürgüne gönderildiğinin sebebini daha net anladık. Demek ki bu stratejik öneme sahip cennet mekan, güzel yurdu istila etmek ve onu kendi toprakları haline getirmek için istilacılar Tatar Türklerini katletmişler, sürgünlere göndermişler.**

18. ve 19. yüzyıllardaki Osmanlı-Rus savaşları sırasında ve savaşın sonra Rus Çar hakimiyeti tarafından Tatar Türkleri soykırıma tabi tutulmuş, kanlı katliamlarla öldürülmüş ve yurtlarından kovulmuş. Netice olarak Kırım adası sahipleri olan Tatar Türkleri, Ukrayna, Polonya, Finlandiya, Moldavya, Romanya, Bulgaristan ve Osmanlı İmparatorluğu topraklarına göç etme mecburiyetinde kalmışlardır. Rusya Çar hakimiyeti Kırım Rus göçmen yerleştirmeye hız vermiştir. İkinci cihan harbinde alman ordusunun işgaliyle Kasım 1941 yılından 4 Nisan 1944 yılına kadar Kırım adası Alman hakimiyeti idaresi altında kalmış, Hitler Almanyası da Kırım Alman subayların istirahatgahı ve dinlenme yeri yapmayı düşünmüşler. Sovyetler Birliği ordusu tarafından Alman ordusu Kırımdan çıkarıldıktan sonra 18 Mayıs 1944 tarihinde gece saat 03:00 civarında Stalin'in emriyle Sovyet

** Dr. Kemal Özcan, "Kırım Türklerinin sürgünü", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, 20. cilt, Ankara 2002, s. 205-214.

zıl ordusu Kırım Tatar Türklerini “Almanlarla işbirliği yaptı” suçlamasını uydurularak silah zoruyla yurtlarından çıkarıp sürgüne göndermiş. Onlara evlerinden ayrılarak hayvanların taşınacağı vagonları yerleşmesi için 20 dakikalık bir zaman tanımış, bu vakitte riayet etmeyenler kurşunla dizilmişlerdir. 3 gün içinde 191014 kişi sürgüne gönderilmiş. Sürgün aralıksız devam etmiştir. Neticede bütün Kırım Tatar Türkleri anayurtlarından çıkarılmıştır. Sürgüne gönderilen Tatar Türkleri’nin birçoğu yollarda ölmüş, kalanları Sibiryâ, Özbekistan, Tacikistan gibi Orta Asya Sovyet Özerk cumhuriyetlerine yerleşmeye mecbur edilmiş. Kırım Tatar Türkleri’nin çoğunluğu Özbekistan’a yerleştirilmiş olup Taşkent’e 56362 kişi, Semerkand’a 11540 kişi, Buhara’ya 3983 kişi, Fergana’ya 16039 kişi, Andican’a 19630 kişi, Namangan’a 13804 kişi, Kaşkadarya’ya 100171 kişi yerleştirilmiştir. Rus hakimiyetinin bunlara hain muamelesi yaparak çocuk, kaba davranmalarına rağmen Özbek gibi Orta Asya Türk boyları bu karışmalarına misafirperverlikle davranmış, onlara her bakımdan yardımcı olmuşlardır. Kırım Türklerini top yekun bir şekilde anatanlarından sürgün ettikten sonra 14 Aralık 1944’te çıkarılan kararla Kırım’daki bütün Türkçe yer adlarının Rusça veya Rumca isimlerle değiştirilmiştir. Lenin tarafından 1921’de Doğunun meşalesi olması gayesiyle Kırım Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 30 Temmuz 1945’te (YSR) Yüksek Sovyet Prezidyumu Baş-

kanı Kalinin ve sekreteri Gorkin imzalı bir kararname ile ortadan kaldırılarak ve Kırım bölgesine çevrilerek Rusya federasyonuna dahil edilmiştir.*** Kırım, Stalin’in ölümünden sonra (4 Mart 1953) kendisinde bir Ukraynalı olan Hruşçevin Sovyet hakimiyeti başına geçmesinin ardından Ukrayna’nın Rusya’ya bağlanmasının 300 yıldönümü (Ukrayna 1654’te Rusya’ya bağlanmış idi) münasebetiyle Ukrayna SSCB’ye hediye edilmiştir (19 Şubat 1954). Bunun dışında Kırımdaki Türk varlığının yok edilmesi için yöneticiler ve yerel halk tarafından evlerin yıkılması, bağ ve bahçelerin kullanılamaz hale getirilmesi, Türklere ait mezarlıkların ortadan kaldırılması, naaşlarında “dirilerin çektiği ızdırabı çekmeleri” için yerlerinden sökülmesi ve mezar taşlarının yeni yapılan binalarda inşaat malzemesi olarak kullanılması, Marksist ve Leninist eserler dahil olmak üzere Kırım Türkçesiyle yazılan binlerce kitabın yakılması Kırımda yapılan tahribatın boyutlarını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. 1939 yılında yapılan Sovyetler Birliği nüfus sayımı verilerine göre Kırımda 1.123.806 kişi yaşıyordu. Bu sayının 557.499’unu Ruslar, 218.492’sini Kırım Türkleri ve 153.478’ini Ukraynalılar oluşturuyordu.

Sürgündeki Kırım Tatar Türkleri sürgün edildikleri topraklardan anavatanlarına dönmek için 1955-1956 yıllarından iti-

*** Prof. Dr. Valeri Vozgrin. *Türkler*. Yeni Türkiye Yayınları, 18. cilt, Ankara 2002, s. 767-768.

baren büyük bir mücadele başlatmışlar ve yılmadan, yorulmadan bu mücadeleyi devam ettirmişlerdir. Hruşçev'in iktidara gelmesi ve Stalin'i suçlamasından sonra sürgüne gönderilen birçok topluluğun vatanlarına dönme hakkını elde etmelerine rağmen Kırım Tatar Türkleri, Ahıska Türkleri, Volga Almanları böyle bir hukuka sahip olamamışlardır.

1962 yılında Mustafa Cemiloğlu başkanlığında Taşkent'te Kırım Tatar Gençlik Birliği kurulmuştur. Bu gibi teşkilatlar önderliğinde Kırım Türklerinin aralıksız olarak sürdürdüğü mücadeleleri neticesinde Sovyetler Birliği Devleti 5 Eylül 1967 tarihinde YSP başkanı Podgorniy, sekreteri Georgadze imzalı kararname ile Kırım Türkleri üzerindeki "hiyanet" suçlaması inkar edilerek onların siyasi itibarı iade edilmiştir.

Sovyetler Birliğinde Gorbaçov'un devlet başına geçmesinden sonra 1985 yılında ortaya koyduğu perestroyka "yeniden yapılanma" ve glastnost "açıklık" politikası sayesinde insan hakları, özgürlük mücadelesi için kısıtlı olsa da bazı imkanlar yaratılmıştır. 14 Kasım 1989'da Sovyetler hükümeti tarafından yayımlanan deklarasyonla vatanından sürgün edilen toplulukların anavatanlarına dönüş imkanı doğmuştur. 1987 yılında Kırıma dönen Tatar Türklerinin sayısı 2300 iken, 1988'de 19300'e, 1989'da ise bu sayı 28000'e yükselmiştir. 1 Mayıs 1990 tarihine kadar Kırım'a dönen Tatar Türklerinin toplam sayısı 83116'ya ulaşmıştır. Kırım Tatar Türklerinin bugün yarısı Kırıma dönmüş

olsa da, yarısı halen sürgün edildiği topraklarda bulunmaktadır.

18 Mayıs 2004 tarihinde Kırımın Akmeşcit şehir merkezi meydanında 30000 Kırım Tatar Türkünün katıldığı "Kırım Tatarlarının vatanından sürgün edilmesinin 60 yılı" dolayısıyla büyük bir matem mitingi düzenlenmiştir. Mitingde yapılan konuşmalarda Ukrayna devletinden Kırım Türklerinin vatanlarına dönmeleri için yardım etmeleri çağrısında bulunulmuştur.****

Bugün Kırımda 3 milyon nüfus mevcut olup, onun %65'ini Ruslar (takriben 1.650.000) %22'sini Ukraynalılar (takriben 650.000), %10'unu Kırım Türkleri (takriben 300.000), bundan başkalarını ise Kırımçak, Rum, Ermeni, Alman, Bulgar, Yahudiler oluşturmaktadır.

Bugün Kırım Tatar Türklerinin kendi anavatanı Kırıma dönerek yerleşmeleri için çeşitli engeller çıkarılmaktadır. Kırım Türklerinin ecdat yurtlarına dönerek yerleşmelerine siyasi engellerden başka ekonomik engeller mevcut bulunmaktadır. Hür insanlık alemi, Türk Dünyası, özellikle Birleşmiş Milletler Teşkilatı İnsan Hakları Komitesi ve Sergardanlar Fonu'nun Kırım Tatar Türklerine yardımcı olmaları gerekmektedir. Bu biz Türkologların en samimi temennimizdir. Cenabı Allah Kırım Türklerine yardımcı olsun.

7 Haziran 2004, Kırım Simferopol
25 Temmuz 2004 İstanbul

****
"Yeni Dünya", *Umum Milli Kırım Tatar Gazetes*
29 Mayıs, Akmeşcit 2004, s. 2.

BAĞIMSIZ DOĞU TÜRKİSTAN CUMHURİYETİ'NİN 1933 ANAYASASI VE TÜRK DÜNYASINDA ANAYASA HAREKETLERİ

Timur KOCAOĞLU*

Doğu Türkistan'ın şanlı tarihi aynı zamanda oradaki Türkistanlıların millî kurtuluş ve millî devlet kurma mücadelelerinin bir tarihidir. Doğu Türkistan'ın 20. yüzyıldaki tarihinde de Çin sömürgeciliğine karşı çok sayıda ayaklanmalar yapıldı ve bu millî kurtuluş hareketleri birincisi 1933, ikincisi 1944 yıllarında olmak üzere iki kez cumhuriyete, yani millî devlet kurma teşebbüsüne dönüştü. 7 Ağustos 1944'te ilan edilen ikinci Doğu Türkistan Cumhuriyeti daha sonra gelişen siyasî olaylar ve hem Çin hemde Rusya'nın oyunları ile bağımsız cumhuriyet niteliğini yavaş yavaş kaybederek, Çin'in bir muhtar vilayetine dönüştü. Bu süreç içinde cumhuriyetin bir anayasası hazırlanamadı. 12 Kasım

1933'te ilan edilen birinci Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nde ise, cumhuriyetin ilk kuruluş günlerinden itibaren bir anayasa hazırlama faaliyeti başlamıştı. Bunun bir sonucu olarak Doğu Türkistan Cumhuriyeti Anayasası 3 Aralık 1933 tarihinde yayımlandı. Bu elbette bir anayasa tasarısı idi ve henüz Doğu Türkistan halkı veya kurulması düşünülen Millet Meclisi onayına sunulmamıştı.

Bu anayasa tasarısı, içlerinde Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin önde gelen liderlerinin ve ihtilal komitesinin üyelerinin de yer aldığı **Şarkî Türkistân İstiklâl Cemiyeti** tarafından hazırlandı ve bu cemiyetin hemde hükümetin yayın organı olan **İstiklâl** dergisinin 1 ve 2.nci sayılarında ilan edildi.

* Koç Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi Müdürü.

Biz bugünkü konuşmamızda, Mustafa Çokayoğlu önderliğindeki Türkistanlılar tarafından Paris'te çıkan **Yaş Türkistân** dergisinin 1934 yılındaki 53, 54 ve 55.nci sayılarında yeniden yayınlanan bu anayasa tasarısı metninden yararlandık.¹ Maalesef, Doğu Türkistan'da çıkmış olan **İstiklâl** dergisinin 1 ve 2.nci sayılarını elde edemedik. Ancak, **Yaş Türkistân**'daki metnin Doğu Türkistan anayasasının asıl metnine sadık olduğu kanaatindeyiz.

Bir giriş ve 30 maddeden ibaret Doğu Türkistan anayasa tasarısının bazı önemli madde ve özellikleri üzerinde durmak istiyorum.

Bu anayasa tasarısının giriş bölümünde, Doğu Türkistan'da meydana gelen büyük bir inkılap sonucunda Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti (yani "Şarkî Türkistan Cumhuriyet-i İslamiyesi") ile birlikte 57 yıldan beri ümit edilen dinî ve İslamî hükümet kurulduğu belirtiliyor ve bunda başta bağımsızlık mücadelesinin kahramanı cumhurbaşkanı Hocam Niyaz Hâcım olmak üzere bütün Doğu Türkistan halkının bahadır mücahitlerinin büyük çabası olduğu özellikle belirtiliyor.

Doğu Türkistan anayasa tasarısının birinci maddesi devlet temelini İslam şeri'at prensiplerine dayalı bir cumhuriyet olduğunu şu sözlerle bildiriyor:

¹ "Qanun Esâsı: 1352. yıl, 16-ncı Şa'bân (3.12.33); Şarqî Türkistân Cumhuriyetige Bağışlab, İstiqlâl Cemiyeti'nin İlmî Hey'eti Tarafından işlenib taqdim qılınğan Qanun Esâsı," **Yaş Türkistan**, Sayılar: 53 (April 1934), 54 (May 1934), 55 (Haziran 1934).

1. Şarqî Türkistân cumhuriyeti şeri'at-i İslâmiyenin esâsığa qurulup ba's-i bahs ve saâdetimiz bolğan ve qiyâmet künigeçe tebdil ve tahrif tapmaydurğan qanûn-i İlahî bolğuçı Qurân-ı Hakîmin hükmi ile 'amel qılınur.'

2. maddede Doğu Türkistan'da devlet şeklinin ise, cumhuriyet olduğu ve halkın rahatı, milletin dini, milli, kültürel ve ekonomik işlerini bağımsız olarak yapabilmek için Nankin hükümeti ve "Cemiyet-i Akvâm" yani Birleşmiş Milletlere başvurulacağı açıklanırken, istiklal ve bağımsızlık meselesi şu sözlerle dile getiriliyor:

"istiqlâlini qolda tutmaq üçün qoldan kelgen qat'î çârelerini köredir" (yani, istiklale sahip olmak için elinden gelen kesin çarelere başvuracaktır).

Doğu Türkistan anayasa taslağının bu ilk iki maddesi, Doğu Türkistan Cumhuriyetinin Çin'den tam anlamıyla bağımsız bir devlet olma amacı güttüğünü açık bir şekilde göstermektedir.

Bu cumhuriyette, başta "Emirü'l-Müminîn" de denilen reis-i cumhur (yani Cumhurbaşkanı) ve başbakan başkanlığındaki 9 bakandan oluşan bakanlar kurulu (nazırlar hey'eti) öngörülüyor. Dokuz bakanlık şunlardır: 1. Diniye ve adliye, 2. Hariciye, 3. Maliye, 4. Harbiye, 5. Dahiliye, 6. Ticaret ve Zıra'at, 7. Ma'arif, 8. Evkaf (yani Vakıflar), 9. Sıhhiye (yani sağlık) nezaretleri (yani bakanlıkları). Bu dokuz bakanlık, birincisi Millî Mudafaa ve İqtisad bakanlıkları ve ikincisi İdare ve Medenî bakanlıklar olmak üzere ikiye bö-

lünüyor. Her iki bölüm bakanlıklara da başbakan'ın birinci ve ikinci yardımcılarını başkanlık ediyor.

1933'deki Doğu Türkistan anayasa tasarısının 6. maddesi cumhurbaşkanının vazifelerini, 7. maddesi başbakanın vazifelerini ve 8'den 16.ncı maddeye kadar da çeşitli bakanlıkların vazifeleri ve sorumlulukları sıralanıyor. Daha sonraki maddelerde vilayetler, nahiyeler ve köylerin kuruluşunun idari özellikleri açıklanıyor.

Bugünkü konuşmamda Doğu Türkistan anayasa taslağında devletin şekli, dayandığı prensipler, cumhurbaşkanı, başbakan ve bakanların vazife ve sorumlulukları hakkında verilen detaylar üzerinde durmak istemiyorum. Bu ayrı bir bildiri veya makalede ele alınabilir. Bu anayasanın bugün ve gelecek için olan önemi üzerinde biraz durmak istiyorum.

Doğu Türkistan'ın yakın tarihinde ortaya çıkan iki bağımsız cumhuriyet teşebbüsünden birincisinde, yani 1933 yılındaki Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nde bir anayasa taslağının hazırlanarak, devletin ve ihtilal komitesinin resmî yayın organı bir dergide basılmasının tarihî önemi çok büyüktür. Bugün metni elimizde olan 30 maddelik bu anayasa o devirde onaylanarak resmîyet kazanmamış olsa da, bu metin her yönüyle Doğu Türkistan'ın bağımsızlığı için mücadele veren Türkistanlıların devlet kurma işinde ne kadar ciddiyet hem de sorumlulukla hareket ettiklerini ispatlamaktadır.

Ve burada şunu özellikle de belirtmek isterim: Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin

1933'deki anayasa taslağını 20. yüzyılın başında Türk dünyasındaki ilk anayasa hareketleri içerisinde görmek gerekir. Bu yüzden, Türk dünyasının çeşitli yörelerinde gördüğümüz anayasa hazırlama çalışmalarına ve bu anayasaların içeriğine kısaca göz atalım:

I. Giriş

Türklerin tarih boyunca çok eski ve köklü bir devlet geleneğine sahip oldukları bilinen bir gerçek ise de, gerek Türkiye'de, gerekse batı ülkelerinde bugüne kadar yayımlanan bilimsel eserlerde yirminci yüzyılın ilk yarısında kurulan yeni Türk devletlerinin hukukî yapısı ve onların yazılı anayasa gelenekleri hakkında maalesef etraflı bilgi verilmiş değildir. Halbuki, 20. yüzyıl başlarında dünyanın çeşitli yörelerindeki Türkler arasında anayasa hareketlerinin oldukça hareketli olduğuna tanık oluyoruz.

II. Yirminci Yüzyılda Türk Devletleri

Yirmibirinci yüzyıla üç yıldan da az bir zaman kaldığı şu sıralarda dünyadaki bağımsız Türk devletlerinin sayısı yedidir. Bunlardan altı tanesi Birleşmiş Milletler Teşkilatı tarafından resmen tanınmıştır: Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan.² Ye-

² Batı Türkistan'daki Tacikistan Cumhuriyeti buraya alınmadı. Bu cumhuriyette Türkler (Özbekler, Kırgızlar) nüfusun %38'ini teşkil etseler de, resmî dili Tacikçe (Farsça'nın bir kolu) olan bu ülkeyi Türk devleti saymak doğru olmaz.

dinci bağımsız Türk devleti olan Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ise henüz BMT tarafından tanınmış değildir.

Bu yedi devlet dışında, Afganistan'ın kuzey batı bölgesinde de General Reşit Dostum liderliğindeki Özbek ve Türkmenler kendi devletlerini kurmuş durumdadır. Rusya Federasyonu içinde özerk statüye sahip çok sayıda Türk cumhuriyeti bulunduğu gibi, Çin Halk Cumhuriyeti sömürgesi altındaki Doğu Türkistan'da millî mücadele devam ediyor.

Yirminci yüzyılın sonundaki bu tablo, bu yüzyılın başlarındaki durum ile karşılaştırıldığında elbette çok umut vericidir. Yirminci yüzyılın ilk on yılında dünyadaki yegane bağımsız Türk devleti Osmanlı İmparatorluğu idi. Yüzyılın ikinci on yılında ise, Osmanlı İmparatorluğu dahil, dünyadaki başka Türk yurtlarında da bağımsızlık mücadelesinin hızlandığına şahit oluyoruz. Anadolu'da kurtuluş savaşı verilirken, Azerbaycan'da, Kırım'da, İdil-Ural'da, Batı Türkistan'da da hem siyasî hem de yer yer silahlı bağımsızlık hareketleri sürüyordu. Batı Türkistan'da 1918 de başlayarak 1934 yılına kadar süren Basmaçılık hareketi bu silahlı mücadelenin en iyi örneğini teşkil eder.³

1917'den itibaren dördü özerk hükümet, beşi ise bağımsız Türk cumhuriyetinin peşpeşe kurulduğunu görüyoruz:

³ Türkistan'daki millî kurtuluş savaşı olan basmaçılık hareketi hakkındaki en son araştırmalardan biri Dr. Baymirza Hayit'in almanca eseridir. Basmatschi: Nationaler Kampf Turkestans in den Jahren 1917 bis 1934. von Dr. Baymirza Hayit. Köln: Dreisam Verlag, 1992.

a) Özerk hükümetler

1. Kırım Tatarlarının Millî Muhtariyeti (Bahçesaray, Aralık 1917);
2. Alaş-Orda Muhtar Hükümeti (Aralık 1917);
3. Türkistan Millî Muhtariyeti (Kokand, Aralık 1917);
4. İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk-Tatarlarının Millî Muhtariyeti (Ufa, Ocak 1918).

b) Bağımsız Cumhuriyetler

1. Azerbaycan Cumhuriyeti (Baku, 1918);
2. Buhara Cumhuriyeti (Buhara, 1920);
3. Harezmi Cumhuriyeti (Ürgenç, 1920);
4. Ankara Hükümeti (Ankara, 1921), sonra Türkiye Cumhuriyeti (Ankara, Nisan 1923);
5. Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti (Urumçî, 1933), sonra 1944'te de özerklik için bir başka girişim.

Bu yukarıdaki özerk hükümetler ve bağımsız cumhuriyetlerden sadece Türkiye Cumhuriyeti kendi bağımsızlığını 1930'lardan sonra koruyarak İkinci Dünya Savaşı'ndan 1990'lara kadar "Dünyadaki Tek Bağımsız Türk Devleti" olarak adlandırılmaya hak kazanmıştır. 1974'teki Barış Harekâtı'ndan sonra ilan edilen Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti 1992'lere kadar Türkiye'nin yanında ikinci bir Türk devleti olarak yer aldı.

Sovyet İmparatorluğu'nun 1980'lerde hızlanan içten çöküşüyle SSCB içindeki Cumhuriyetlerle birlikte Sovyet Türk

Cumhuriyetleri ve özerk Türk bölgeleri 1990-1991'de kendi bağımsızlıklarını ilan etmeye başladılar. Ancak, Rusya, Ukrayna ve Belarusya liderlerinin 25 Aralık 1991 tarihinde Sovyetler Birliği'nin sona erdiğini dünyaya resmen bildirmelerinden sonra, şu beş Türk cumhuriyeti bağımsızlığına kavuştu: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan (Bu cumhuriyetler 2 Mart 1992 tarihinde BMT'na üye olarak kabul edildiler).

Bugün dünyadaki yedi Türk devleti son anayasalarına aşağıdaki tarihlerde sahip oldular (Yayınlanış sırasına göre):

1. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (1982; son değişiklikler 23 Nisan 1995'te)⁴
2. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası (5 Mayıs 1985)⁵
3. Türkmenistan Cumhuriyeti Anayasası (18 Mayıs 1992)⁶
4. Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası (8 Aralık 1992)⁷
5. Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası (28 Ocak 1993; son değişiklikler 1995)⁸

⁴ T.C. Anayasası 1995. İstanbul: Nokta dergisinin eki, 1995; 1924, 1961, 1982 T.C. Anayasaları. Ankara: Savaş yayınları, 1992.

⁵ Zaim M. Necatigil, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyetinde Anayasa ve Yönetim Hukuku. İstanbul: Kemal Rüstem ve Kardeşi (Lefkoşa) 1988.

⁶ Türkmenistanın Konstitusiyası. Aşgabat: Türkmenistan RNÇB, 1992.

⁷ Özbekistan Respublikasının Konstitusiyası. Taşkent: Özbekistan, 1992.

⁸ Kazakistan Respublikasının Konstitusiyası. Almatı: Kazakistan, 1993; Kazakistan Respublikasının Konstitusiyası. Almatı: Kazakistan, 1995.

6. Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasası (1993)⁹

7. Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası (12 Kasım 1995)¹⁰

Henüz bağımsız devlet olmasalar da, oldukça cesur ve Rusya Federasyonu anayasasından bağımsız milli anayasa kabul etmiş Türk özerk cumhuriyetlerine örnek olarak Tataristan ve Yakutistan anayasalarını de örnek gösterebiliriz:

1. Saha (Yakut) Cumhuriyeti Anayasası (4 Nisan 1992)¹¹

2. Tataristan Cumhuriyeti Anayasası (6 Kasım 1992)¹²

III. İlk Türk Anayasaları (Kronoloji)

Osmanlı devletinin 1876'daki anayasası olan **Kanun-ı Esâsiye**'yi bir yana bırakırsak¹³, yirminci yüzyıldaki ilk yazılı Türk anayasasına sahip olma şerefi Kırım Türklerine aittir. 1917 ile 1934 yılları arasında aşağıdaki Türk özerk hükümetleri ve cumhuriyetlerinin yazılı anayasa hazırladıklarını biliyoruz:

⁹ Kırgız Respublikasının Konstitusiyası. Bişkek: 1993 (Parlamento başkanının imzasıyla daktiloda hazırlanmış nüsha). Bu anayasa daha sonra kitap olarak yayınlanmış ise de, benim elime geçmedi.

¹⁰ Azerbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: 1995.

¹¹ Saxa Respublikatın Konstitusiyata (Törüt Sokuona). Dokuuskay (Yakutsk): Saxa Respublikatın Natsional'nay Kinige Izdatel'stvota, 1993.

¹² Tatarstan Respublikası Konstitusiyase. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1993.

¹³ Kanun-ı Esâsi: Memâlik-i Devlet-i Osmaniye. İstanbul: 1876; Tarhan Erdem, Anayasalar ve Seçim Kanunları 1876-1982. İstanbul, Milliyet Yayınları, 1982.

1. Kırım Millî Hükümeti

Statüsü: Rusya içinde özerklik (Moskova onaylamamıştır)

Anayasası: Kırım Kanun-i Esâsîsi¹⁴

Onay yeri ve tarihi: Bahçesaray, 13/26 Aralık 1917

2. İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk-Tatarlarının Millî Muhtariyeti

Statüsü: Rusya içinde özerklik isteği (Moskova onaylamamıştır)

Anayasası: "Millî Muhtariyetning Esas Kanunları"¹⁵

Onay yeri ve tarihi: Ufa, 16 Ocak 1918.

3. Harezmi Halk Şuraları Cumhuriyeti

Statüsü: Bağımsız Cumhuriyet (Rusya, İngiltere ve Türkiye tanıdı)

Anayasası: Kanun-i Esâsî¹⁶

Onay yeri ve tarihleri: Ürgenç, İlk Anayasa 30 Nisan 1920; ikinci genişletilmiş metin 1922; son değişimler 1924.

4. Buhara Halk Şuraları Cumhuriyeti

Statüsü: Bağımsız Cumhuriyet (Rusya, İngiltere ve Türkiye tanıdı)

Anayasası: Kanun-i Esâsî¹⁷

Onay yeri ve tarihleri: Buhara, ilk anayasa 1922, ikinci metin 1922.

5. Türkiye Cumhuriyeti

Statüsü: Bağımsız Cumhuriyet

Anayasası: Teşkilatı Esâsiye Kanunu¹⁸

Onay yeri ve tarihleri: Ankara, 1921 (20.1.1337); ikinci düzeltilmiş metin 1924 (20.4.1340); eklemelerle üçüncü metin (1934).

6. Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti

Statüsü: Bağımsız Cumhuriyet (Çin Cumhuriyeti hükümeti onaylamamıştır)

Anayasası: Kanun-i Esâsî¹⁹

Onay yeri ve tarihi: Urumçî, 3 Aralık 1933.

1917'deki Alaş-Orda hemde Türkistan (Kokand) millî muhtar hükümetleri ile 1918'deki Azerbaycan Cumhuriyeti'nde anayasa hazırlanmamıştır.

IV. Millî Kimlik

Kırım Tatarları Bahçesaray'da topladıkları kurultaylarında 26 Kasım 1917 tarihinde 18 maddelik Kırım Cumhuriyeti Anayasasını kabul ettiler. Bu anayasanın ilk iki maddesi Kırım Türklerinin millî

¹⁴ Tasvir-i Efkâr (İstanbul), 16 Mayıs 1918; Osman Kemal Hatif, Gökbayrak Altında Millî Faaliyet. İstanbul, 1918 (Bu kitabın yeniden çeviri yazılı yayını hazırlayan sayın Doç. Dr. Hakan Kırmıllı'ya anayasa metnine ait sayfaları göndermek nezaketi için teşekkür ederim); Edige Kırmıl, Der nationale Kampf der Krimtürken mit besonderer Berücksichtigung der Jahre 1917-1918. Emsdetten (Westf.): Verlag Lechte, 1952; Müstecib Ülküsal, Kırım Türk-Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını). İstanbul: Baha Matbaası, 1980.

¹⁵ "İçki Rusya-Sibir Müslüman Türk-Tatarlarının Millî Muxtariyetining Esâsları" Muxtariyet (Ufa şehrinde çıkan dergi), Sayı: 5 Şubat 1918.

¹⁶ Harezmi Halk Şuraları Cumhuriyetining Kanun-i Esâsîsi. Ürgenç, 1922.

¹⁷ Buhara Halk Şuraları Cumhuriyetining Kanun-i Esâsîsi. Buhara, 1921.

¹⁸ Tertip Düstur, Cilt 1, s. 196; Ceride-i Resmîye, 1-7 Şubat 1337; T.C. Anayasaları. Ankara: Savaş yayınları, 1992.

¹⁹ Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti Kanun-i Esâsîsi. Urumçî, 1934. Anayasa metni: İstiklâl (Urumçî), Sayı 2 (1933), bu İstiklâl gazetesi maalesef bulunamamıştır. Metin şu dergide aynen basılmıştır: Yaş Türkistan (Paris), Sayı: 53, 54, 55 (1934).

kimliklerine uygun bir siyasî birlik (devlet) kurma niyetlerini açıkça ortaya koymaktadır:

1. madde: Kurultay, her milletin kendi irâde-i milliyesi ile hayat-ı millîyesini kurması esâsını kabul eder.

“Kurultay, her milletin kendi millî iradesi ile millî hayatını düzenlemesi esasını kabul eder.”

2. madde: Her milletin hayat-ı millîsini tanzim eden kanunları çizmesi ile millî işleri, rey-i şahsîlerden ziyâde, irâde-i milliyeye tevfikân icrası temin edileceğinden Tatar milletinin de ilelebed kendi hayatını kendi irâdesi ile kurabilmesi için serbest, gizli, müsavî ve doğrudan doğruya bütün milletin (kadın ve erkek) rey-i şahsî ile sayılan Meclis-i Mebusân'ın devamını kabul eder.

“Her milletin millî hayatını düzenleyen kanunları yapması ile millî işleri, birey onayından çok millî iradeye göre uygulaması sağlanacağından Tatar milletinin de sonsuza değin kendi hayatını kendi iradesi ile kurabilmesi için açık, gizli, eşit ve doğrudan doğruya bütün milletin (kadın ve erkek) oyu ile seçilen Meclis-i Mebusan (parlamento)'nun devam etmesini kabul eder.”

Yukardaki iki madde Kırım yarımadasında yaşayan Kırım Tatarlarının kendi geleceklerini kendilerinin tayin edeceği bağımsız ve demokratik bir rejim (idare şekli) önerirken, kadın ile erkek arasında oy verme ve seçilme eşitliğini de dile getirmektedir. 1918 yılındaki Rusya ve Si-

birya Tatarlarının anayasasında da Rusya içinde çok dağınık olarak yaşayan Tatar Türklerinin bir siyasî kimlik ve idare altında birleşmesi öngörülmüştür:

1. madde: İçki Rusya ve Sibirdegi Müsülman Türk-Tatarlar bir millet teşkil iteler. Bu millet özining efrâdına nisbeten icbar kuvvetine mâlikdir. İçki Rusya ve Sibir Müsülman Türk-Tatarlarının her birisi Rusyanın kaysı vilâyetinde yaşasalar da, bu milletin azasıdır. Bu milletning dini bolğan İslam dini Rusyadaki başka dinler bile her hakda tigezder.

“İç Rusya ve Sibiryadaki Müslüman Türk-Tatarlar bir millet teşkil ederler. Bu millet kendisinin bireylerine nazaran hükmetmek gücüne sahiptir. İç Rusya ve Sibiryada Müslüman Türk-Tatarlarının her bir ferdi Rusyanın hangi vilayetinde yaşasa da, bu milletin üyesidir. Bu milletin dini olan İslam dini Rusya'daki başka dinler ile her hakda eşittir.”

Buhara Cumhuriyeti anayasasının 3. maddesi de ülke bağımsızlığını kesin bir dille ortaya koymuştur:

3. madde: Buhara Halk Şuraları Cumhuriyeti özining bugüncü serhadları (çekerekleri) içinde birleşgen bölünmeyturğan erkli (mustakil) devlet deb tanıladır.

“Buhara Halk Şuraları Cumhuriyeti kendisinin bugüncü sınırları içinde bütünleşmiş bölünemez bağımsız devlet diye tanılır.”

V. Kadın ve Erkeklerin Hukuki Eşitliği

Ankara Hükümeti'nin 1921'deki Teşkilat-ı Esâsiye Kanunu metninde kadın ve erkek kelimeleri yer almamışsa da, 1924 tarihindeki ikinci anayasa metninin 10. ve 11. maddelerinde oy verme ve seçilme hakkı yalnız erkekler verilmiştir. Zaten, Türkiye Cumhuriyeti'nde kadınlara oy verme ve seçilme hakkı ancak 1934 yılındaki anayasa değişikliğinden sonra verildi. Halbuki, kadınlara oy verme ve seçilme hakkı başka Türk toplulukları tarafından Türkiye'den hemen hemen 16-14 yıl önce tanınmıştı. Ya'ni, Kırım, Kazan ve Türkistan'daki Türkler kadınlara da erkekler yanında anayasal eşit haklar verme konusunda Türkiye Türklerine nazaran çok daha önceden ileri adım atmış idiler.

Meselâ, Kırım Tatarlarının 1917'deki anayasasının son maddesinde kadın-erkek eşitliği konusunda Kırım parlamentosu (Meclis-i Mebusân) ayrı bir kanun hazırlama ile görevlendirilmiştir:

18. madde: Kurultay, müsâvât-ı beşer esâsını kabul ettiğinden kadınların da erkeklerle beraber aynı hukuka mâlik olduklarını tasdik eder ve bu müsâvât esası üzerine bir kanun yapılmasını Meclis-i Mebusân'a havale eder.

"Kurultay, insan eşitliği esasını kabul ettiğinden kadınların da erkeklerle beraber aynı hukuka sahip olduklarını onaylar ve bu eşitlik temeli üzerine bir kanun yapılması görevini Meclis-i Mebusan (parlamento)'ya verir."

Rusya ve Sibirya Türk-Tatarlarının 1918 anayasasının Millet Meclisi ile ilgili seçimlerine aid maddesinde şöyle deniliyor:

2. (20.) Madde: Yegermi yaş tolğan ir ve hatun-kız Millet Meclisine saylarğa hem saylanırğa haklıdır.

(Yirmi yaşına basan er ve kadın Millet Meclisi'ne seçme ve seçilme hakkına sahiptir).

Buhara Cumhuriyeti'nin 1921 yılındaki anayasa metninde de parlamentoya seçme ve seçilmede kadın ve erkek ayrımı yapılamayacağı çok kesin bir dille açıklanmıştır:

57. madde: Vekil saylamak hemde vekil olarak saylanmak hakkı ile saylav künide yigirme yaşge kirgen Buhara Halk Şuralar Cumhuriyetining her bir tab'ası er ve hatun farkığa karamasdan faydalanadır.

(Milletvekili seçme ve milletvekili seçilme hakkından seçim gününde 20 yaşına giren Buhara Cumhuriyeti'nin her bir vatandaşı erkek ve kadın ayrımına bakmaksızın yararlanır).

Kadın-erkek eşitliği konusundaki yukardaki örnekler, çeşitli Türk topluluklarının 1917 ile 1923 yılları arasında dünyanın birçok ülkesinden de çok ileri bir düzeyde olduğunu kanıtlamaktadır.

VI. Ana Dili, Millî Eğitim ve Özel Okullar

Kırım Tatar (1917), Rusya Türk-Tatar (1918), Harezmi (1920) ve Buhara (1921) cumhuriyetleri, Türkiye (1921 ve 1924) ile Doğu Türkistan (1933) anayasalarında

kendi devletlerindeki vatandaşlarına millî ve modern eğitim verme konusunda birçok madde vardır. Rusya'nın çeşitli bölgelerinde dağınık bir şekilde yaşayan Kazan Tatarlarının çocuklarının millî eğitimini bir merkezden yönetmek için Eğitim Bakanlığı teşkil edilmesi 1918 anayasasında belirtilmiştir (9, 10 ve 11. maddeler). Hem eğitim hemde devlet kurumları ve mahkemelerde Tatarlar için Tatar dilinin kullanılması gerektiği aşağıdaki anayasa maddesinde özellikle dile getirilmiştir:

10. Madde: İçki Rusya ve Sibir Müslüman Türk-Tatarlarının tili mekteplerde, mahkemelerde, idare işlerinde hem ictimâî cihetden, Rus ve başka millet tili bile hukuklu itüb tanılardır.

(İç Rusya ve Sibiryâ Müslüman Türk-Tatarlarının dili okullarda, mahkemelerde ve resmi dairelerde de sosyal bakımdan Rus ve başka millet dilleri ile eşit haklara sahip olarak tanılır).

Buhara Cumhuriyeti anayasasında (1921 ve 1922) millî eğitimin ana dilde yapılacağı, ancak cumhuriyette yaşayan çeşitli azınlıkların kendi ana dillerinde de ilköğretimin yapılabileceği belirtilmiştir. Bu arada Buhara anayasasının en önemli maddesini devlet okulları yanında özel okulların da açılabilceğinin dile getirilmiş olmasıdır:

11. Madde (devamı): ..... Şuning ile beraber Buhara Halk Şurular Cumhuriyeti tarafından ta'in etilgen kanunlarğa ri'âyet etilüvü şartıyla ahâlining kerek ayırım şahsî halide ve kerek birlikte bir güruh hâlinde hususî revişde

ta'lim ve ta'lim ile meşgûl bolularığa asla vümmân'at etmes hemde her milletning mekteplerinde öz tillerinde tahsil eterge ve öz ana tillerige ta'lim berile turğan mektepler açarğa hakları bolğanlığını e'tirâf etiledir.

"....bunun ile birlikte, Buhara Halk Şurular Cumhuriyeti tarafından çıkarılmış olan kanunlara uyma şartı ile halkın gerek şahsi ve gerekse toplu halde (vakıf) eğitim ve öğretim ile uğraşmalarına hiç bir şekilde engel olmadan hemde her milletin kendi okullarında kendi dillerinde eğitim almaları ve kendi ana dillerinde öğretim yapan okullar açmalarına hakları olduğu itiraf edilir."

Buhara cumhuriyetinin 1921 yılındaki anayasasında bulunan bu yukardaki madde bugün bile dünyanın birçok ülkesindeki uygulamadan daha ileri bir düzeydedir.

VII. Din

1924 Türkiye ve 1933 Doğu Türkistan anayasalarında İslam dini devletin resmî dini olarak kaydedilmiş ise de, 1917 Kırım, 1918 Kazan, 1920 Harezmi ve 1921 Buhara anayasalarında devlet ile din işlerini birbirinden ayıran laik bir rejim getirilmişti. Kırım, Kazan, Harezmi ve Buhara anayasalarında din işlerini yürütmek için ayrı bir din işleri bakanlığı kurulması o anayasalarda özellikle belirtilmiştir. Zaten, 1918 Kazan Tatarları anayasasında kurulması öngörülen üç bakanlık din bakanlığı, eğitim bakanlığı ve maliye bakanlığı'ndan ibaret ibaretti.

Türkiye Cumhuriyeti de 1934 yılındaki anayasa değişiklikleri ile devlet ve din işlerini birbirinden ayıran laik düzenlemeyi getirtmiştir. Kırım ve Kazan anayasalarında okullarda İslam dini eğitiminin verilmesi hükümet tarafından sağlanması belirtilirken, Buhara Cumhuriyeti anayasasında okullarda İslam diniyle ilgili derslerin alınması tamamen halka bırakılması ve bu konuda devletin halkka karışmaması öngörülmüştür:

11. Madde (devamı): ... Yalnız dinde ilmî cihetinçe halkğa tam ihtiyâr berilgendir. Hükümet hiç bir türlü müdâhale etmes.

"Ancak dinde ilmi bakımdan halka tam seçme hakkı verilmiştir. Hükümet hiç bir şekilde (bu isteğe) karışmaz."

Bolşeviklerin hakimiyetindeki Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin 1918'deki anayasasında din tamamen yasaklanırken, Kırım (1917), Kazan (1918), Harezmi (1920) ve Buhara (1921) anayasalarında din konusunda halka geniş özgürlük ve seçim hakkı verilerek, hükümetin de halkın din işlerine karışmaması gerektiğinin dile getirilmiş olması, o yıllara göre çok liberal bir yaklaşımı sergilemektedir.

Doğu Türkistan anayasa taslağında ise, cumhuriyetin din ve şeriat kaideleri üzerinde dayandığı ilk maddede belirtilmiştir: **"Şarqî Türkîtan cumhuriyeti şer'at-i İslâmiyenin esâsığa qurulup ba's-i bahs ve saâdetimiz bolğan ve qıyâmet küniğe tebdil ve tahrîf tapmaydurğan**

qanûn-i İlahî bolğuçı Qurân-ı Hakîmin hükmi ile 'amel qılınur.'"

VII. Sonuç

Bu kısa yazıdaki amaç yirminci yüzyıl başında dünyanın çeşitli yörelerindeki Türklerin kendi muhtar hükümetleri veya bağımsız devletlerini kurarken kendi topluluklarına uygun birer anayasa hazırlama işine önem verdiklerini belgelerle kanıtlamaktır. 1917 ile 1934 yılları arasında çıkarılmış olan anayasa metinleri üzerinde gelecekte daha geniş boyutlu incelemelerin yapılmasını ümit ederken, bu yazıdan çıkan bazı sonuçları şöyle sıralamak isteriz:

1. Anadolu dışındaki çeşitli Türk boyuları eğer Marksist Rusya ve Çin boyunduruğuna girmemiş olsalardı, 1917'den itibaren daha liberal ve özgürlükçü bir demokrasi geliştirme şansına sahiptiler.

2. 1920 ile 1991 yılları arasındaki Sovyet Rusya boyunduruğu (müstemlekesi) ve halen devam eden komünist Çin boyunduruğu Türklerin gerek sosyal ve kültürel, gerekse politik ve hukuki gelişmesini büyük ölçüde kösteklemiş, onların bu alanlarda geri kalmasına sebep olmuştur.

3. Yoksa, Anadolu dışındaki Türkler 1917-1922 yılları arasında belki de hukuki bakımdan Türkiye'den de ileri düzeyde bir demokratik rejim yaratmış durumda idiler.

4. Bu bakımdan Sovyet Rusya veya Komünist Çin'in o yörelerdeki Türklere ileri kültür ve medeniyet getirdiği iddiası, gerçekle hiç bağlantısı olmayan bir uydurmadır.

UYGUR TÜRKLERİ'NİN İSLAM'I KABUL ETTİKLERİ İLK DÖNEMLERDEKİ İSLAM MEDRESELERİ*

İbrahim MUTİ

Uygur Türkleri islamiyeti yeni kabul ettikleri dönemlerde, İslam medreselerindeki yeni eğitim öğretim faaliyetler neticesinde, islam dini Uygur Türkleri'nin sosyal hayatlarının bütün sahalarına hakim olmuştur. Ayrıca, bu faaliyetler Uygur Türkleri'nin edebi dili ve yazısının şekillenmesi, milli düşünce ve sosyal ahlak anlayışının islamın ruhu ve bütünleşmesi için çok önemli rol oynamıştır. Böylece güçlü ve sistemli bir Uygur Türk medeniyeti meydana gelmiştir.

Toplumda ve islam medreselerinde sağlam ve ileri görüşlü Müderrisler ve Alimler söz sahibi olduklarında, yeni şekillenen bu Türk – İslam medeniyeti gelişme göstermiş, cahillerin söz sahibi olduğu dönemlerde ise, bu kültür medeniyet, büyük kayıplara uğramıştır.

İslam dini IX-X. yüzyıllardan itibaren Uygurlar arasında hızla yayılmaya başlamıştır. İslam dininin Uygurlar arasında nasıl yayıldığıyla ilgili çalışmalarda öncelikle Karahanlı hakanlarından Satuk Buğrahan ve onun evlatlarının sürdürdükleri savaflara bakılmakta, ama islam dininin Uygurlarda derin kök-

ler salmasında büyük rolü olan başka etkenler itibara alınmamaktadır.

Biliyoruz ki, Uygurlar müslüman olmadan önce Şamanizm, Maniheizm, Budizm ve Nasturilik gibi dinlerin yaşandığı bir ortamda, gelişip ilerleyen ve yükselen bir medeniyet ve kültür zenginliğine sahip olmuşlardır. Uygurların maddî ve manevî hayatının bütün alanlarına derin kökler salan bu yüksek medeniyet anlayışının kay-

* Makale, DİVÂN dergisinin 2002/1 sayısından alınmıştır.

nağının, yalnız silah gücü ile tamamen ortadan kaldırılmış olması olağan bir hadise değildir, İslam dini sadece bir şekli düzen boyutunda değil, ancak bir çeşit yeni sosyal yaşam tarzı ile de o devirdeki Uygurların siyasî, ekonomik ve medenî hayatının bütün sahalarına yerleşip eski Uygur medeniyetinin bütün mirasını değiştirerek Uygur medeniyetini yeni sürece -İslamiyet sürecine- götürüverdi. Bu süreçte etkili rolü olmuş önemli etkenlerden bir diğeri ise, islam eğitimi, açıkçası islam medreseleri olmuştur. Barthold'un söylediği gibi "X. yüzyıldaki islam medreseleri, İslamî tebliğin en güçlü müesseslerinden biri idi. Bu medreseler vasıtası ile Orta Asya'da yürütülen islam dini daveti, Halifeliğin siyasî hudutlarının dışına taşmış, Orta Asya'da elde edilen başarı, islam dünyasının diğer bölgelerinde elde edilen basandan daha da fazla olmuştur."¹

O yüzden islam'ın Uygurlar üzerinde derin tesirler bırakmasının sebepleri üzerinde dururken islam medreselerinin önemini gözden uzak tutmamak gerekir.

1. İslam Medreseleri

Medrese sözcüğü Arapça bir kelime olup, ders verilen yer ve sınıf anlamına gelir. Ortaçağ islam döneminden itibaren genellikle, orta ve yüksek eğitim merkezleri "medrese" kavramı ile ifade edilegelmiştir.

Medreseler islam dünyasında ilk olarak Araplar tarafından oluşturulmuş, mes-

citlerin yanına dinî okullar inşa edilerek bunlara medrese adı verilmeye başlanmıştır. Bunların Buda mabetlerinin yanına tesis edilen "Vihara" isimli dinî bilim yurtları örnek alınarak yapıldığına dair rivayetler de mevcuttur.²

1065 yılında Selçuklu hanedanının meşhur veziri Nizamülmülk Bağdat'ta "Nizamiye" adında bir medrese inşa etmiş, onu camilerden ayırıp devletin denetimi altında özel olarak ulema, müderris ve devlet adamları yetiştirmek amacıyla sadece eğitime tahsis etmiş ve böylece islam ülkeleri için yeni bir örnek ortaya koymuştur. Bu medresenin meşhur müderrisi -islam dünyasının bu dönemdeki ünlü alimi, filozofu ve eğitimcisi- Gazali, *Ihyâu Ulûmi'd-Dîn* adlı eserinde islam eğitimi teorisinin beş önemli unsurunu ortaya koymuştur. "Öğrencinin fazileti, eğitim ve öğretimin fazileti, akıl ve idrak delilleriyle öğretimin değerini kanıtlamak, ilmin türleri ve öğretmenler ile öğrencilerin sorumlulukları." Bu zatın konu ile ilgili görüşleri, o dönemdeki Avrupa eğitimcilerinin görüşlerinden daha ileri seviyede idi.³

Samaniler ve Karahanlılar dönemlerinde Orta Asya'da tesis edilen medreseler, Nizamülmülk ve Gazneliler tarafından teşkil edilen ve ilmî mükemmelliğine kavuşan medrese modeli örnek alınarak yapılmıştır.

² W. Barthold, *a.g.e.*, 61.

³ Ma-ci-şun, "İslam Dini ve Maarif", *Şerkî Cung-guo Sifen Da-şöe İlmî Jurnalı*, 1988, sayı 1.

¹ W. Barthold, *Orta Asya Türkleri Tarihi*, Çin Sosyal Bilimler Neşriyatı, Pekin 1984, s. 61.

Karahanlıların büyük başkenti Balasagun'daki medreselerin durumu ile ilgili doğrudan bilgi veren kaynaklar pek azdır. W. Barthold'un kaydettiğine göre, Samaniler 893 yılında Talaş şehrini aldıktan sonra oradaki büyük bir Hıristiyan mabedini camiye dönüştürmüştür. Bunun dışında Yedi Su bölgesinde Karluk ve Oğuz kabilelerinin yerli hanları daha Müslüman olmamışken bu bölgedeki Cend ve Yenikent gibi Müslüman tüccarların topluca oturdukları şehirlerde cami ve dinî okullar mevcut idi. Buğrahanlar hakkındaki tezkireden bilindiği üzere Saltuk Buğra hanın amcası Oğul Çak'ın hanlık yaptığı dönemlerde Artuş'ta bir mescit mevcut olup, bu mescit esasen İslam memleketlerinden gelen tüccarların dinî faaliyet merkezi olmuştu.⁴

Bilindiği gibi Yedisu'daki önemli merkezlerden biri olan Farab şehrinin Semerkant ve Buhara ile yoğun kültürel ilişkisi vardı. Daha Karahanlılar sülalesi gelmeden önce bu şehirden Ebu Nasr Farabi ve Ebu İshak İbn İbrahim Farabi gibi ünlü Türk İslam filozofları ve filologlar yetişmiştir.

Karahanlılar döneminde Kaşgar'da kurulan medreselerden günümüzde bilinenleri şunlardır:

Saciye Medresesi: Cemal Karişi, kendisinin *Surah Lügatine İlave* adlı eserinde bu medresenin adını zikretmekte ve Cevherî'nin *Sihah*⁵ adlı lügatini yoğun arama

sonucunda, Sultan Satuk Buğrahan tarafından inşa edilen Saciye Medresesi kütüphanesinde bulunduğunu bildirmektedir.⁶ Saciye Medresesi Karahanlılardan sonra, özellikle Nayman Şehzadesi Küçlük Han'ın hüküm sürdüğü dönemlerde bir müddet yıkılmış halde kaldıysa da, Çağatay hanlarından Orta Asya valisi Mesud Bey 1260 yılında bu medrese harabesinin yerine Mesudiye Medresesi'ni ve onun yanına Saadet Kütüphanesi'ni yaptırmıştır. Cemal'in kaydettiklerine bakılırsa bu medreseye "dünyanın her yerinden her yıl çok sayıda öğrenci ilim öğrenmeye gelirdi. Burada sadece dinî bilimler değil Aristot, Sokrat, Farabî, İbn Sina ve Harezmi felsefeleri de okutulurdu."⁷

Hamidiye Medresesi: Kaşgar Devletbağ'daki bu medrese de Karahanlılar döneminden itibaren boy gösterip gelmekte olan önemli medreselerden biridir. Kaşgarlı Mahmut'un meşhur eseri *Dîvânu Lügâti't-Türk'te*. "üstadım" diye bahsettiği Hüseyin İbn Halef el-Kaşgarî'nin müderrislik yapmış olduğu bu medrese, Karahanlılar hanedanının yetişmesinde etkili olduğu gibi diğer sahalarda da birçok alimin yetişmesine katkıda bulunmuştur.

Mahmudiye Medresesi: Karahanlılar

meşhur olan eserin tam adı, *es-Sihah Tâcu'l-Luga ve Sihahu'l-Arabiyye'dir*.

⁶ Cemal Karişi, *Surah Lügatine ilave*, Uygurca tercümesi (el yazması). Nenjing Üniversitesi Yuan Sülalesi ve Şimaldeki Milletler Tarihi Mecmuası'nın 1987 yılının 10-11 sayılarında Çince tercemesi mevcuttur.

⁷ Cemal Karişi, *a.g.e.*

⁴ *Sincang İslam Tarihine Dair Materyaller*, Urumçi 1988, c. I, Buğrahanlar Tezkiresi Bölümü.

⁵ İsmail b. Hammad el-Cevherî, XI. yüzyılda Farab şehrinde yaşamış Türk dilbilimcisidir. *Sihah* adıyla

döneminde hanedanın yazlık olarak kullandıkları Opal'da, Kaşgarlı Mahmud'un türbesinin yanında "Mahmudiye Medresesi" adıyla bir medrese mevcuttur.

Mezkur türbenin tezkiresinden anlaşılacağına göre, bu medrese Karahanlılar hanedanı ile doğrudan ilgilidir. Kaşgarlı Mahmud hayatının sonunda Bağdat'tan döndükten sonra bu medresede sekiz sene müderrislik yapmak suretiyle birçok bilgin yetiştirerek "Pir-i ilim" namı ile halk arasında ün kazanmıştır.⁸

Karahanlılar döneminde Kaşgar'da inşa edilen bu medreseler, o dönemde Orta Asya'nın her yerinden gelen muhtelif sahahalarda uzmanlaşmış alimlerin ve şairlerin faaliyet merkezi haline gelmiştir. O yüzden Cemal o zamanki Kaşgar'dan bahsederken, "İslam diyarı, evliyalar yurdu, meşhur zatların faaliyet sahnesi, saygı değer emirlerin mekanı, büyük alimlerin doğup büyüdüğü şehir Kaşgar, kendi döneminde çok gelişmiş, güzel bir şehir idi" diye yazmaktadır.⁹ Başka tarihçiler de o zamanlar Kaşgar'ın Orta Asya'daki büyük medeniyet merkezlerinden biri olduğu görüşünü teyit etmektedirler.

Kaşgar'daki medrese binaları genelde hakanlar, meşhur vezirler ve büyük nüfuz sahipleri tarafından inşa edilmiştir. Medreseleri yaptıranlar medreselerin giderini karşılamak için özel vakıflar kurmuşlardır. Bu tür vakıfların mülkleri, araziler,

kervansaraylar veya yol boyundaki dükkânlar gibi emlaktan oluşmakta idi. Müderrislerin maaşları, malî durumu iyi olmayan öğrencilere yardım gibi masraflar da bu gelirden temin edilirdi ve bu bir adet haline gelmişti.

Meşhur medreselerin binaları, özellikle sultanlar, vezirler, büyük nüfuz sahipleri tarafından yapılanları, çok daha gösterişli idi.

Medreselerin dersaneleri çok geniş, kapasitesi yüksek olmakla birlikte, öğretmenlerin dinlenme odaları da bu medreselerin müstemilatı içinde idi. Öğrenci yatakhanelerine gelince, bir okulun 30-40 kadar yatakhane olup, her bir yatakhane 8-10 kişi barınabiliyordu. Bunun dışında hamam, yemekhane ve tuvaletleri bulunuyordu.

Karahanlılar dönemindeki medrese ve mescitler özel bir mimariye sahip idi. Cengiz Han döneminde bu yerden geçen Çin seyyahı Çang-çün, bu okul binalarının çok muhteşem, duvarlarının kerpiçli, tavanlarının renkli ve süslü olduğunu, pencerelerinin renkli camlardan yapıldığını görmüştür¹⁰. Bu binaların kuruluş yapısı İslam mimarisinin bütün özelliklerini kendisinde toplamıştır. Medresenin duvar ve pencereleri o zamanki "Buda Bin Evleri"nin¹¹ süslenmesinde büyük ün kazanan halk nakkaşlarının ve İslam hat sanatının en güzel örnekleriyle süslenmiştir.

⁸ "Hezreti Mollam Tezkiresi", *Kaşgar Edebiyatı Jurnalı* 1983, Kaşgar, Sayı 2.

⁹ Cemal Karışi, *a.g.e.*

¹⁰ Çang-çün ci-zi, *Garb'a Seyahat* adlı eserinden

¹¹ Doğu Türkistan'ın güneyinde Uygurların Buda dininde olduğu dönemlerden kalan ve duvar resimleri serisine verilen özel isimdir.

Karahanlılar döneminde inşa edilen bu tür medrese tarzı daha sonraki dönemlerde Sincan (Türkistan)'ın diğer bölgelerindeki inşaat yapısını da büyük ölçüde etkilemiştir. Özellikle Çağatay döneminde Orta Asya valisi olan Mesud Bey tarafından Kaşgar'da yapılan Mesudiye Medresesi en çarpıcı örneklerden biridir.

2. İslam Medreselerinde Okutulan Dersler ve Öğretim Metodu

Karahanlılar döneminde Kaşgar'da kurulan medreselerde hangi derslerin nasıl verildiğine dair doğrudan bilgi veren tarihî vesikalar çok azdır. Ancak bu medreselerin örneğini teşkil eden Bağdat ve Buhara medreseleri ve daha sonraki zamanlarda Kaşgar medreselerinde okutulagelen derslere bakılarak o dönemde Kaşgar medreselerinde hangi derslerin okunduğunu genel manasıyla anlamak o kadar da zor olmasa gerekir.

Karahanlılar dönemindeki dinî okullarda ve İslamî medreselerde öncelikle dinî eğitim ve öğretim yapılırdı. Tıpkı İbn Haldun (1332-1406)'un söylediği gibi İslamî okullarda İslam dini ve Kur'an, bütün öğrenimin merkezini oluştururdu. Bütün dinî ve dünyevî dersler bu minval üzere verilmekte idi. Aynı zamanda bu, İslamî okullardaki eğitim ve öğretimin temel amacı idi. Ancak bu okullarda Hz. Peygamber (s.a.)'in "Aranızdaki en iyi kişiler, ahiret uğruna dünya işlerini boş veren, dünya uğruna ahiret işlerini boş veren kişiler değil, her ikisi için çalışan kişi-

lerdir" düsturuna uyarak dünya hayatı için gerekli bilgilere de yeterli derecede yer verilmiştir. Bu durum X. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar kendi safiyetini korumuştur. Karahanlılar döneminde her köy veya mahallede birer tane dinî okul, şehirlerde ise birkaç tane medrese bulunurdu. İlkokullarda esas olan Kur'an okumasını ve yazı yazmasını öğretmek olmakla beraber akaid bilgileri ile Türk dili ve edebiyatı hakkında başlangıç seviyesinde dersler de verilirdi. Bu tip ilkokullarda ders, mescitlerde veya mescit bahçelerinde veyahut imamların evlerinde ders yapılırdı. Ders esnasında erkek ve kız talebeler karışık olarak oturur ve ders alırlardı. Bu süreçten sonra öğrenciler kendi yeteneklerine ve dirayet durumlarına göre farklı okullarda farklı dersler alırlardı. Medreselerin ders programlarını şöyle sıralamak mümkündür:

1. İslam külliyatına ait bilgiler: Tefsir, hadis, fıkıh. Bu derslerden maksat, Kur'an ve İslam şeriatı hakkında daha ileri seviyede bilgi vermektir.

2. Dil ve edebiyat dersleri: Dil derslerinde Arap dili esas olup, bu dilin mahareç ve gramer bilgileri ön planda idi. Arap dili İslam dünyasında dinî ve diğer ilimlerin dili durumunda olduğu için medreselerde bu dile büyük ilgi gösteriliyordu. Bununla beraber Fars dilinin de bu okullarda okutulduğunu görüyoruz. Özellikle edebiyat derslerinde Fars dili ön planda idi. Türk dili, öğrencilerin ana

dili olduğu için bütün derslerin açıklamasını bu dil ile yapmak gerekiyordu. O yüzden Arap ve Fars dilleri Türk diliyle karşılaştırılmalı olarak okutulurdu.

Edebiyat derslerinde fesahat, belagat, aruz ilmi ve yazma tekniği, hattatlık ilmi gibi ilimler temel derslerden sayılmakta, tercüme tekniği ve tarih dersleri ise edebiyat derslerinin bir türü olarak okutulmaktaydı.

3. Riyaziyat: Bu derste matematik, geometri, astronomi, cebir ve müzik ilmi öğretilirdi.

4. İlm-i Hikmet: Hikmet (felsefe), mantık, dinler bilgisi, metafizik, kimya, tıp, coğrafya, siyaset, ahlâk ve ev yönetimiyle ilgili dersler okutulurdu.

Bunların dışında baytarlık, ziraatçılık gibi dersler ek ders olarak ders programında yer alırdı.

Büyük şehirlerde medreselerin yanında kütüphaneler, şifahaneler ve bazen laboratuvarlar bulunmakta, ders hocaları öğretim faaliyeti dışında buralarda uygulama ve ilmî çalışmalarla meşgul olmaktaydılar.

Medreselerin öğretim metodu nispeten sadeydi: Hocalar kürsüde ders anlatırken öğrenciler onun önünde halka şeklinde oturarak ders alırlardı. Dersler ezbere dayalı idi. Daha üst sınıflarda dersin devamında bazı meseleler üzerinde ilmî tartışmalar vuku bulurdu ki, bu da medrese derslerinin bir türü idi. Bu tür tartışmalara müderris ve öğrencilerin dışında isteyen herkes iştirak

edebilmekte ve dışardan katılanlar için özel bir yer hazırlanmaktaydı. Tartışmalar bazen çok ciddî seyreder ve bazen de iki taraf görüş birliği ile ayrılırlardı. Bazen taraflar arasında fizikî müdahale türünden vakalar da gerçekleşmekteydi. Öğrenciler bir hocadan *icazet* aldıktan sonra diğer hocanın dersine devam emektedirler.

Medreselerde eğitim süresine sınır konulmazdı. Öğrenim işi genelde 15-20 sene kadar sürerdi. Yetenekli öğrenciler bir medresede belli bir zaman ders aldıktan sonra istediği ilim dalına göre tahsilatta bulunmak için başka şehirlerdeki meşhur ulemanın derslerine devam edip onlardan da icazet alırlardı.

Medreselerde öğretmenler, muallim, müeddip, müderris, şeyh ve imam gibi derecelere ayrılırlardı.

3. Kaşgar Medreselerini Meydana Getiren Kültürel Ortam

Kaşgar'daki İslam medreseleri, o devirde Orta Asya'da Samaniler döneminde büyük gelişmeler kaydeden İslam medeniyetinden ayrı düşünülemez. Özellikle Orta Asya'da yaşayan yerli halk kitlesi içerisinde boy gösteren alimlerin İslam dünyasındaki şöhretinin büyük olması, herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir. Bu yüzden biz konuşmamıza öncelikle Samaniler döneminde başlayarak devam edeceğiz:

Orta Asya'da İslam medreseleri evvela Samaniler (892-999) döneminde büyük gelişme kaydetmiştir. İranlıların millî devleti olan Samaniler Bağdat'ta Arap medrese sistemine uygun olarak kurulan

İslam medreselerini Fars kültürüne uyarlayarak ilk önce Fars dilini Arap dili ile birlikte resmî dil olarak kabul ettiler. Medreselerde, ilahiyat, felsefe, riyaziyyat okutulur ve dersler Arapça olarak yapılırdı. Bu ilimlerin dışında, özellikle edebiyat ve sanatta Fars dilinin bir üstünlüğü vardı. Yunan, Hind ve Süryani dillerinden birçok felsefe, tıp, matematik, astronomi ve edebiyat eserinin Farsçaya tercüme yapılmıştır. Ve bu eserlerdeki görüş farklılıklarını şerh eden birçok eser yazılmıştır. Bundan dolayı Yunan felsefesinin materyalistlik görüşünü destekleyen akılcılık amilleri, orta çağ İslam kelamını etkilemeye başladı.¹²

Bu sahada Samaniler (daha sonra Karahanlılar) döneminde Orta Asya halkı arasından çıkan alimlerin rolü büyüktür. X. yüzyılda Orta Asya fikir sahasında İslam kelamı ile, Aristo felsefesinin İslam dünyasına tanıtılmasıyla ortaya çıkmış akılcılık öğretileri arasındaki ciddi tartışmalar, söz konusu alimler tarafından yüksek seviyeye ulaştırılmıştır. Tabii ki, bu dönemde ananevi İslam ilahiyat ilmi taraftarları da boş durmamışlardı. Onlar da dönemin hükümdarları arasından kendi taraftarlarını bulup, üstünlük kazandıkları zaman her türlü bahanelerle mezkur kişileri mürted yerine koyarak ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Ancak, Bağdat'ta Nizamülmülk Orta Asya'da Samani padişah-

ları ve Karahanlı hakanları içerisindeki açık fikirli hükümdarların himayesinde bahsettiğimiz dönemin alimleri, mensubu oldukları gurubun görüşlerini geniş çapta yayabilmişlerdir.

XII. yüzyılda yaşamış Nizami Aruzi Semerkandi *Mecmû'u'n-Ne-vâdir* adlı eserinde, Samaniler ve Karahanlılar döneminde ilim ve marifet yanlısı olan Samani padişahı Emir İsmail Samani, Garbi (Batı) Karahanlılar hakanı Hızır Han gibi birçok hükümdarı ve çevresi ne toplanan yüzlerce filozof, astronom, edebiyatçı, şair ve tıp bilginini zikretmektedir.

Sosyal arka plana böyle bir bakışla, Karahanlılar döneminde Uygur şehirlerinde kurulan İslam medreselerinin, Buda dininin "hurufiyecilik" mezhebinin etkisi altında manevî bozukluğa uğrayan Uygur cemiyetine tamamen yeni ve manevî bir canlılık getirdiğini görebiliriz. Başka bir şekilde söyleyecek olursak, İslam dini Uygurlara sadece tek ilah getirmekle kalmamış, daha da ilerleyerek yeni bir medeniyet getirmiştir.

4. Kaşgar Medreselerinde İlmî

Çalışmalarda Bulunan Müderrisler

Kaşgar medreseleri ilk kurulduğu zamanlarda müderrislik yapan alimler, Samaniler döneminde Buhara, Semerkand ve Bağdat gibi yüksek bilim merkezlerinde eğitim görmüş alimler idi. Bunlardan hakkında bilgi sahibi olduklarımız şunlardır:

¹² Ma-ci-şun, a.g.e., Ahmet Ziyâ'nin bu konuda yazmış olduğu hatıratlarından.

Ebu Nasır Samanî (350/961): Sultan Satuk Buğra Han'ı İslamiyet'e davet eden bu alim adına yazılan tezkirede bildirildiğine göre - Kaşgar'ın Artuş kasabasında ilk medreseyi kurmuş ve yedi bin kişinin Müslüman olmasına vesile olmuştur. Ayrıca 70 kişiyi eğitip kemale erdirmiştir. Bunlar esasen hanın ve devlet adamlarının çocuklarından oluşmaktaydı. Ayrıca elliden fazla alim yetiştirmiştir.¹³ Ebu Nasır Samanî Türkî halklar içinde islam davetini yürütmek için Türk dilini iyi öğrenmiş ve bu sayede dinî davet ve müderrislik işinde başarılı olmuştur.

Ebu'l-Hasan Said Hatem ve Said Celaledin el-Bağdadî: Bu iki kişi m. 950 yılında Kaşgar'a gelerek Sultan Satuk Buğrahan'ı İslam dinine davet etmiştir. Daha sonra Saciye medresesinde ilahiyat dersi vermek suretiyle birçok talebe yetiştirmiştir.

Huseyn b. Halef el-Kaşgarî: Kaşgarlı Mahmut'un *Divânu Lugâ-ti't-Türk* adlı eserinde "üstadım" diye hürmetle andığı "eş-Şeyh el-imam ez-Zahid Huseyn İbn Halef Kaşgarî" Hamidiye medresesinde uzun süre müderrislik yapmıştır. Cemal, bu kişiyi yaşadığı dönemin meşhur "ilahiyat alimi ve musannifi" diye yazmakta ve onun tefsir ve hadislere yazmış olduğu açıklamaların büyük ilgi ile karşılandığını zikretmektedir.¹⁴ Tacu'l-İslam es-Sem'anî

¹³ *Hoca Ebu Nasır Samanî Tezkiresi*, Sincan İslam Tarihine Dair Materyaller, Urumçi 1988, c. 1.

¹⁴ Cemal Karşı, *a.g.e.*

Kitâbu'l-Ensâb adlı eserinde bu kişiye yüksek değer vermektedir. Bu zat 1093 yılında 120 yaşında vefat etmiştir. Birçok hakanın "duacısı" olarak hürmet görmüştür.

Kaşgarlı Mahmut hakkındaki tezkirede anlatıldığına göre Kaşgarlı Mahmut ilk öğrenimini Opal'daki medresede gördükten sonra yüksek tahsilini, Huseyn b. Haleften almıştır. Kaşgarlı Mahmut gibi Arap, Fars ve Türk dillerini bütün lehçeleri ile bilen, derin bilgi sahibi bir kişiyi yetiştirebilmek için onun hocasının ne kadar derin bilgiye sahip olması gerektiğini anlayabilmek o kadar zor olmasa gerekir.

Cemalettin Kaşgarî: X. Yüzyılın ortalarında yaşayıp müderrislikte ün kazanan Kaşgar'daki meşhur alimlerden biridir. Bütün ilimlerde ün kazanmış, derin bilgi sahibi olan bu kişi, Kaşgar'da yetişen birçok alimin hocasıdır.

İmamuddin Kaşgarî: X. yüzyılın başlarında Kaşgar'daki Saciye medresesinden yetişen bu alim, tıp sahasında döneminde büyük şöhret kazanmıştır. O bir yandan Ebu Ali İbn Sina'nın tıp ilmindeki metotlarını geliştirmeye çalışırken, öte yandan eski Uygur ve Çin tıbbının tedavi usulleri ile zenginleştirerek Uygur İslam tıp ilmini yüksek seviyeye ulaştırmıştır. İmamuddin Kaşgarî tarafından yazılan *Şerhu'l-Kanun* adlı eseri, Karahanlılar devleti tarafından devletin sağlık işleri tüzüğü olarak kullanılmıştır.

Bundan başka İmamuddin Kaşgarî, E-

bu Bekir Muhammed er-Ra-zî'nin *Dâire-tu'l-Ma'ârifî't-Tıbbiye*, *Kitâbu's-Şâhid*, *Kitâbu'l-Hâvî*, Ibn Sina'nın *Hikmctü'l-A'lâ*, Farabî'nin *Ihsâ'u'l-Ulûm* eserlerine şerh yazmış ve farklı ülkelerden ilim tahsili için Kaşgar'a gelen talebeleri vasıtasıyla bu eserlerin Doğu milletlerince tanınmasında büyük rolü olmuştur.

İmamuddin Kaşgarî Saciye Medresesi yanında açılan devlet şifaha-nesinde cer-rahi ilminde pratik araştırmalarda bulunmuş ve yetiştirdiği talebeleri ile Uygur tıbbi ve eğitim sahasında büyük gelişmelerin temelini atmıştır.¹⁵

Abdulgaffar b. Huseyn el-Kaşgarî (476/1083): Döneminin meşhur eğitimcisi ve tarihçisidir.¹⁶ Bu zat Kaşgar medreselerinde tahsilini tamamladıktan sonra bir taraftan öğretim işleriyle meşgul olmuş, diğer yandan telifle ilgilenecek *Kaşgar Tarihi*, *Üstadların Toplandığı Yer* adlı eserleri yazmıştır. Onun bu eserleri, döneminde çok ün kazanmıştır. Karahanlılar tarihine dair ilk elden malumat veren bu eser, Cemal'in eserleri vasıtasıyla haberdar olduğumuz bazı parçalar hariç, maalesef bize ulaşmamıştır.

Muhammed b. Reşid b. Ali el-Kaşgarî (476/1083): XI. yüzyılda yaşamış bulunan bu meşhur alim ve tabip, İmamuddin Kaşgarî'nin talebesidir. O eserlerinde Uygur tıbbının uzak geçmişinin tec-

rübe sürecinde toplanan bitki, hayvan ve madenlerden yapılan çeşitli ilaçları değerlendirerek Uygur tıp ilminin revacına büyük katkıda bulunmuştur. Özellikle alacalı (vitiligo), cinsiyet, göz zafiyeti gibi hastalıklar üzerindeki çalışmaları oldukça önemlidir.

5. Medreselerin Rolü

Karahanlılar dönemindeki medreselerin rolü şunlardır:

1. Han saraylarının yanında tesis edilen medreseler (genelde bunlara "hanlık medrese" denilir) han ailesine mensup olan kişiler ve devlet adamlarına eğitim verirdi. Orada normal medreselerde okutulan medrese derslerinin dışında siyaset tekniği, saray ve sosyal düzen bilimleri, diğer kültürel bilgiler, özellikle yazı işleri ile ilgili teknik bilgiler ve tarih dersleri verilir idi. Bu yöntemle hanlık için gerekli olan eğitilmiş devlet adamları yetiştirilmiştir. Karahanlılar sülalesinden yetişen meşhur hakanlar, özellikle ilim aşığı ve marifet taraftan olan hakanlar, vezirler ve dönemin ünlü şahsiyetleri bu medreselerde eğitim görmüşlerdir.

Bu hakanların medeniyet sahasında gösterdikleri büyük hizmetlerden biri, kendilerinden önce, Orta Asya'da Samanilerin Fars dilinin büyük gelişme noktasına ulaşmasında ortaya koydukları hizmetleri örnek alarak, eski Uygur dilini Arapça ve Farsça gibi ilim ve edebiyat dili olarak kabul etmeleridir.

Bilindiği gibi Araplar Orta Asya'yı bil-

¹⁵ *Karabatü'l-Kebir*, Lahor baskısı.

¹⁶ Hacı Ahmet, *Deniz Unçiliri*, Kaşgar Uygur Neşriyatı 1980.

fiil yönettikleri zaman eski Uygur dilinde yazılmış kitaplar Mecusilik propagandası olarak kabul edilmiş, o dilde yazılmış kitapları okumak ve o dil ile eser yazmak yasaklanmıştır. Arap islam ordusu komutanı Kuteybe, Orta Asya'yı ele geçirme savaşında islam ordusu için büyük hizmet gösteren Uhşin adında bir Uygur komutanı eski Uygurca bir kitabı okuma suçundan ölüme mahkum etmiştir. O yüzden Kaşgar'da yetişen Pir Huyla¹⁷ gibi Uygurların genç kuşak bilginleri Arap islam ordusunun tehdidinden korkup Çin'in iç kısımlarına kaçmış ve orada *Nom Kitaplarının Okunuşu ve Manası* adlı 100 ciltlik meşhur kitabı yazarak, Buda dini eserlerini ve okuma kurallarını açıklamıştır. Buda dini akidesini şerh etmek suretiyle Uygurların o dönemdeki yaşayışları, gelenek ve görenekleri hakkında genişçe bilgi vermektedir.

Karahanlılar Orta Asya'da hakimiyeti ele geçirdikten sonra Buda dinine karşı bir tavır sergiledilerse de, Buda dini döneminde büyük gelişmeler kat eden Uygur dilinin islamiyet'e hizmet vermesini sağlamışlardır.

Medreselerin bu sahadaki en büyük başarısı, o dönemdeki Arap etimolojisinin ve islam medeniyetinin bütün eserlerini ve Türk halkının dili, edebiyatı, tarihi ve etnografyası gibi millî medeniyet birikimini ve felsefi görüşlerini bütün muhtevasıyla aydınlatan Kaşgarlı Mahmut ve Yu-

suf Has Hacib gibi alimleri yetiştirmesidir.

O dönemdeki Türk halkının hayat ansiklopedisi konumundaki *Dîvânu Lugâti't-Türk* ve *Kutadgu Bilig*, Uygurlar İslam'ı kabul ettikten sonra meydana gelen yeni medeniyetinin en büyük göstergelerinden biridir.

2. Medreselerin Uygur medeniyetine yapmış olduğu diğer bir büyük katkı ise, Uygur edebiyatına birçok şair ve yazar yetiştirmesidir. Medreselerde Arap ve Fars edebiyatının fesahat, belagat ve aruz ilimleri sahasında erişilen teorik neticeleri ve zengin edebiyat kültürü sistemli bir biçimde okutulagelmiştir ve bu bilimler Uygur edebiyatına tatbik edilmiştir. Dolayısıyla Türk dili ve edebiyatına daha önce hiç görülmemiş bir yenilik kazandırılmış ve Uygur edebiyatı şekil ve anlam açısından zenginleştirilmiştir. Yusuf Has Hacip'in *Kutadgu Bilig* eseri gibi şahane eserler meydana gelmiş, Uygur edebiyatının yeni devri -İslam dönemi- başlamıştır. Ahmet Yesevî, Ahmet Yüknekî, Nasrettin Rabguzî, Sekkakî, Lütfi ve Atayı gibi alimler, Uygur dilinde yazmış oldukları eserleri ile bu tür edebî mirası devam ettirmişlerdir. Uygur İslam edebiyatının bu kültürü sonraki dönemlerde de devam ettirilmiş ve Uygur klasik edebiyatının Ali Şir Nevâî ve onun izinden giden büyük bir grup meydana gelmiştir. Bunların meydana gelmesini islam medreselerinin verdiği eğitimden hariç tutmak mümkün değildir.

¹⁷ Hacı Ahmet, a.g.e.

3. Medreseler tıp sahasında birçok meşhur alim ve doktorları yetiştirmiştir. Tıp ilminde Arap ve Fars dilleri resmî il-mî dil olduğu için bu sahaya adım atanlar ilk başta medreselerde bu dilleri öğrenir ve genel ilimlerde belli temel bilgiye sahip olduktan sonra tıp ilminde uzmanlaşmaya yönelik eğitim programlarına geçilirdi. İşte böyle yetişen Uygur tıp alimleri ve doktorları, modern tıp ilminin gelişmediği çağlarda Uygur halkına her türlü hastalık ve vebalarla mücadelesinde büyük hizmetler vermiştir.

4. Medreseler, Arap ve Fars halkının ileri seviyedeki tarih ilmini Uygurlara kazandırdı. Kaşgar medreselerinde yetişmiş Abdulgaffar b. Hüseyin el-Kaşgarî'nin *Kaşgar Tarihi* ve daha sonraki dönemlere ait Cemal Karışî'nin *Surah Lügatine İlave* ve Mirza Haydar'ın *Tarih-i Reşidiye* gibi eserleri bu sahada elde edilen büyük neticelerdendir. Medrese eğitiminde cahillerin üstün durumda olduğu zamanlarda bu tür tarihî eserlerin yerine, her türlü hurafe, efsanelerle karıştırılmış tezkireler yazılmaya başlamıştır.

5. Medreselerde Farabî'nin *Müzik Hak-kındaki Kitap* adlı eseri de okunmuştur. Özellikle şairler ve sanatseverler bu esere büyük ilgi göstermişler, merakla okumuşlardır. Şairlerin, gazellerini müzik eşliğinde ahenkle okumaları bir tür sanat haline gelmişti. İşte bunun gibi şairler ve mugannilerin gayretleriyle Farabi ile başlayan makam kültürü Uygurların aydın

genç kuşağı içinde derin kök salmıştır. Eski Kuçar, Kaşgar ve Hoten müzikleri Farabi müzik nazariyesi esasında düzene konularak Uygur Makamcılığı meydana gelmiştir. Ancak XVI. Yüzyılda Uygur makamları bir sisteme oturtularak şimdiki "12 Makam" şekillenmiştir. Bu eski Uygur müzik medeniyetinde islamiyet'le gelen gelişmelerin bir ürünüdür.¹⁸

6. Medreseler Arap, Fars ve Uygur dillerinde birçok mütercimim yetişmesinde de büyük katkıda bulunmuştur. İslam alimlerinin gayreti ile öncelikle VII. yüzyılında Kur'an-ı Kerim Uygurca'ya tercüme edilmiştir. Daha sonraları Arap ve Fars dilinden Türk diline tercümesi yapılan her türlü dinî, tarihî ve edebî eser (*Kelile ve Dimne*, *Şehname*) Uygurların manevî hayatını büyük ölçüde etkilemişlerdir.

7. Karahanlılar döneminde Kaşgar medreselerinde debirlik¹⁹ (katiplik) de bir tür sanat kabul edilerek, bu sahada da eğitim ve öğrenim hizmetlerine oldukça itibar edilmiştir. Devlet divanlarında kitabet ve defter işlerine bakacak olan bu debirler, kendi dönemlerindeki hakimiyet makamlarında pek önemli rol oynamışlardır. Cengiz Han döneminde, Moğollar tarafından istila edilen bütün memleketlerde

¹⁸ Molla İsmetullah b. Molla Nimetullah Mucizî, *Tevarihî Musikiyun*, Pekin 1982.

¹⁹ Debirlik: 1. Yazıcı, katip. 2. Danışılacak kimse, Müsteşar. Bkz. D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul, 1994.

Moğol hükümdarlarının divan işlerine işte bu Uygur debirler bakmışlar ve bu meslek Uygurların bir tür imtiyazı olmuştur.

8. Tabii ki, İslam medreselerinin esas görevi din adamları yetiştirmek olmuştur. Karahanlılar döneminde İslam devlet dini olarak kabul edilmiş, bütün Uygur cemiyeti farklı derecelerdeki dinî müesseselerin kontrolü ve denetimi altına girmişlerdir. Her bir eyalette birer şer'i mahkeme kurulmuş ve 5 ya da 6 kişiden müteşekkil mahkeme heyeti kendi aralarında görev taksimatı ile içtimaî hayatın bütün sahalarını denetlemişlerdir. Alım satım, el sanatları, muamelat, her türlü merasim, şikayet ve mahkeme gibi işlerin hepsini şer'i mahkeme kurulu üyeleri olan Alem Ahunum (20), Müftü, Kadı ve parasız çalışanlar tarafından yürütürlerdi. Bunlara cami imamları, mezarlık şeyhleri ve medrese hocalarının katılmasıyla büyük bir din adamları kitlesi oluşmuştur. Medreseler bu insan gücü kaynağının oluşumu ile islam dininin sosyal hayatın her tarafına yayılmasını sağlamıştır. Bu iş, islam medreselerinin geçmişten bugüne kadar temel görevi olagelmıştır.

9. Medreseler ilahiyat ilmi için de büyük bir ulema kitlesi yetiştirmiştir. Bu tür din alimleri, genelde Kur'an tefsiri,

hadis şerhi, fıkıh ve ilahiyat ilmi gibi konularda ilmî çalışmalarla meşgul olurlardı. Bunların büyük bir kısmı ilahiyatçı olmakla birlikte birtakım tasavvuf ehli de yetişmiştir. Bunlardan olan Yesevilik ve son zamanlarda ortaya çıkan Nakşibendilik Uygur halkının maneviyatına pek çok etkide bulunmuştur. Bu grupların negatif yönünü temsil eden Sofiler Uygurların içtimaî hayatında özellikle medeniyet sahasında çok acı sorunların sebebi olmuştur.

Kısacası, Uygurlar İslam'ı yeniden kabul ettikleri dönemlerde, islam medreselerindeki bu tür manevî faaliyetler neticesinde islam dini Uygurların içtimaî hayatının bütün sahalarına yayılmıştır. Bu tür faaliyetler, Uygur edebî dili ve yazısının kalıplaştırılması, millî düşünce ve içtimaî ahlâk ölçülerinin İslam ruhu ile bütünleştirilmesi için önemli rol oynamış, İslamlaşan Uygur medeniyetini meydana getirmiştir.

Toplum ve islam medreselerinde sağlam görüşlü alimler ve müderrislerin üstün durumda oldukları zaman bu medeniyet de gelişmeye yüz tutmuş, cahillerin üstün durumda oldukları dönemlerde ise büyük zarara uğramıştır.

ULUSLARARASI AF ÖRGÜTÜ'NÜN YENİ ÇİN RAPORU VE UYGURLAR

Dr. Nuraniye Hidayet EKREM*

Merkezi Londra'da bulunan Uluslararası Af Örgütü (UAAO), 7 Temmuz 2004 tarihinde, "Çin, 'teröre karşı savaş'ı sürdürürken Uygurlar zulümden kaçıyor- China: Feeing Uighurs forced back to "anti-terror" torture and execution" adlı yeni bir rapor yayımlamıştır.

(<http://web.Amnesty.Org/library/Index/ENGASA170322004>). UAAÖ, yeni raporunda, "Çin'in terörizme karşı savaşını kullanarak Uygurları, baskı altında tutmaya yeniden başladığını ileri sürerken, Çin'i, terörle savaşını bahane ederek Uygurlara yönelik baskıyı artırmakla suçlamıştır. UAAÖ, Çin'in komşu ülkelerden zorla geri döndürülerek, zulüm ve idamla karşı karşıya kalan Uygur topluluğunu baskı altında tutmasını meşrulaştırmak için "teröre karşı global düzeyde savaş"ı kullandığını belirtmiştir.

UAAÖ raporunda, "Amerika'daki 11 Eylül saldırılarından itibaren, Çin Hükümeti, bölgedeki siyasi ve dini ayrılıklara

karşı önlemleri artırmaya bahane olarak anti-terörizmi kullanmaktadır" denilmektedir. Çin'in kuzey batısındaki Uygur Özerk Bölgesi'nde son üç yılda, on binlerce insanın anti-terörizm politika gerekçesi ile gözaltına alındığı da rapor edilmektedir. UAAÖ, Çin hükümetinin, Doğu Türkistan'da çoğu dini okulları ve camileri kapatması, on binlerce Uygur kitabını yakılması ve yasaklanması, çoğu Müslüman olan Uygurların haklarında sıkı kısıtlamalara yol açtığını kaydetmiştir. UAAÖ, "Çin hükümetinin, vicdan mahkumlarının (Şiddeti asla desteklemeyen veya kullanmayan) gözaltına alınmasının sürmesinin; şiddet ve terörizm yasaları (ki bu yasaların esnetilmesi için tartışmalar sürse de) ile Çin'in bölgedeki baskı politikasının gerilemediğini gösteriyor" demiştir. Rapor: "Dini, kültürel ve sosyal haklarda kısıtlamaların yanı sıra şüphelenilen "ayrılıkçı, terörist ve ya aşırı dinciler" in aileleri ve avukatları duruşmaya girmeksizin uzun dönemli gözaltına alma ve işkence-

* Uzakdoğu Pasifik Araştırmaları Masası Başkanı.

nin yanı sıra adil olmayan duruşmalardan sonra hapis veya idam cezası ile yıllardır karşılaşıyorlar” diye kaydederken, pek çok Uygur’un Kırgızistan, Kazakistan, Nepal ve Pakistan gibi komşu ülkelere akın ettiklerini belirtmiştir.

Rapor, gözlemcilerin pek çok sayıda Uygur’un komşu ülkelere akın ettiğini ama gittikçe artan sayıda kişinin işkence ve idamla karşı karşıya kaldıkları Çin’e zorla geri döndürüldüklerini belirtmiştir. Bilindiği gibi, Çin hükümeti Aralık 2003 yılında, doğal kaynaklar bakımından zengin Doğu Türkistan’a bağımsız bir devletin kurulmasını destekleyen Türkçe konuşan dört Uygur grubunu da terörist örgütler listesinde ilk kez yayımlamıştı. Bu liste yanı sıra zamanda, bir çoğu deniz aşırı ülkelerde yaşayan 11 Uygur’un isimlerine de yer vermişti. Uluslar arası terörizmle mücadeleyle destekleyen Çin yönetimi, Sincan Uygur Özerk Bölgesi’ndeki ayrılıkçı Uygurlara yönelik operasyonlarında uluslar arası destek isterken, Uluslar arası Af Örgütü de geçen yılki raporunda Çinli yetkililerin “terörle savaş adına insan hakları ihlallerini haklı çıkarmak” için Af Örgütü toplantılarını kullanmaması çağrısında bulunmuştu.

Bilindiği gibi Doğu Türkistan’a Orta Asya’da 8 ülke komşudur ve tarih, dinî, etnik, gelenek ve felsefe anlayışı bakımından ortak değerleri paylaşmaktadır. Jeopolitik ve jeostratejik önemi olan bölge, Çin’in üçüncü aşamalı milli kalkınma stratejik planının gerçekleşmesi sınır güvenliği ve bölgesel güvenliği açısından Çin için hayati önem taşımaktadır. Doğu Türkistan’ın jeo-kültürel özelliğiyle birlikte tarihteki İpek Yolu gibi Çin’in Orta Asya, Türk ve İslâm dünyası ve Avrupa’ya açılmanın

en önemli köprü rolü işlevini icra etmektedir. Çin’in enerji kaynakları açısından son derece önemli Orta Asya ülkelerine bağlayan en önemli koridordur. Bölgede 16 tane sınır kapısı dışa açılırken, 100’ü aşkın ülke ve bölge ile ekonomik ilişkiler kurulmuş ve 37 ülke ve bölgeden yatırımcılar Doğu Türkistan’a yatırım yapmışlardır. Çin ekonomisini besleyen devasa kaynaklar Uygur Türklerinin yaşadığı Doğu Türkistan’dadır. Çin uzmanlarına göre, Çin’in ekonomik kalkınmada en çok ihtiyaç duyduğu petrol Ortadoğu’nun alternatifi olan Orta Asya’da bulunmaktadır. Çin, 2002’de 60 milyon ton petrol ithal etmiştir, bu rakam 2010 yılında 120 milyon tona ulaştığında ancak iç talep karşılanabilecektir. Petrol rezervlerinin yakında tükeneceği ileri sürülen Çin, Ortadoğu petrolüne bağımlılığını azaltabilmek için bir yandan enerji ithalini çeşitlendirmeye diğer yandan Orta Asya ve Rusya’ya yönelirken, Suudi Arabistan, İran ve Umman petrolünün ithalattaki payını küçültmeye çalışmaktadır. Çin, batıya açılan kapısı ve aynı zamanda zengin enerji kaynakları olan Doğu Türkistan’da Uygurların bağımsızlık ve hatta en temel kültürel ve dinî yaşamlarını da kendisi için tehdit olarak algılamakta ve kanlı bir şekilde bastırmakla uluslararası tescil edilmiş durumdadır. Çin hükümeti şimdiye kadar bütün bu baskıcı politikasına yönelik eleştirileri reddetmekteydi. Uluslararası Af Örgütü’nün bu raporunun gerçeklere dayanarak hazırlanan rapor olması bu açıdan önemlidir. Aynı zamanda hem uluslar arası kamuoyu hem de-demokratik ülkelerin karar alıcıları için Uygur sorunlarının çözümlenmesi konusunda referans bilgiler özelliği vardır.

Çukurova Mücadelesinde

TÜRKİSTANLI BİR KAHRAMAN; HACI YOLDAŞ

İbrahim SERİN

(Arslan Yürek Müfrezesi Kumandanı – Merhum)

Güzel yurdumuzun düşmanlar tarafından haksız yere işgali sıralarında, damarlarında asil Türk kanı taşıyan Türkistan'ın bu mert evlâdı da silâha sarılmıştı.

Hacı Yoldaş Türkistan'dan Hicaza geldiği günlerde Balkan Harbinin çıkması üzerine bu savaşa gönüllü olarak katılmış, dönüşünde Tarsus'a yerleşmişti. Birinci Cihan harbine de iştirak eden Hacı Yoldaş, Çukurova'nın Fransızlar tarafından işgali üzerine silâhlarına sarılan Mücahit arkadaşlarıyla beraber dağa çıkmış ve çok değerli hizmetler ifa etmiştir.

Pozantıda muhasara edilen Menzil taburunu kurtarmak üzere Tarsus'tan huruç hareketi yapan düşmanla yapılan Birinci Kavaklı Han savaşında yenilen düşman Tarsus'a doğru kaçmağa başlamış, bu sı-

rada Kusun deresindeki çalılıklar arasına gizlenen Hacı Yoldaş kaçan iki Fransız askerine ansızın elindeki pala ile hücum ederek her ikisini yere sermiş, üzerlerindeki hafif makineli tüfeği omuzluyarak büyük bir sevinç içinde Kavaklı Hana gelmişti. Bundan sonra Hacı Yoldaş daima bu hafif makineliyle savaflara katılmış görüyoruz.

Menzil taburunu kurtarmak için ikinci defa taarruz yapmak üzere düşmanın Tarsus'ta hazırlığa başladığı haber alınmış ve Sulcenah Mıntıka Kumandanlığı bu taarruzu durdurmak üzere Kavaklı Han Grup Kumandanı Üsteğmen Cemal Efeye Pozantı şosesi üzerinde tankların hareketine mani olacak çukurlar açmasını bildirmişti. Bu maniaların yapılmasında Hacı Yoldaşın büyük emekler harcadığı görülüyordu.

Ekipler geceleri çalışıyor ve gündüz yaptıkları hendeklerin düşman tayyarelerinin anlamaması için üzerleri maskeleniyordu. Ufak bir duraklama Hacı Yoldaş'ı hemen harekete getiriyor bu defa makineli silahını bir köşeye dayayan Hacı Yoldaş kazmaya sarılıyor, etrafına şevk ve heyecan aşıyor.

20 Mayıs 339 (1920) günü başlayan ikinci Kavaklı Han muharebesinde de büyük kayıplar veren düşman perişan bir durumda Tarsus'a sığınmış fakat bu mağlubiyetinin acısını çıkarmak üzere 28 Mayıs'ta Tarsus'un ova köylerine taarruz ederek yakıp yıkmaya başlamıştı. Balıca Köyü civarında Kuvayi Milliye ile karşılaşan Fransızlar burada da yenilmişler, Tarsus'a kaçmaya başlamışlardı. Bu sırada otomatığı ile düşmana ateş eden Hacı Yoldaş'ın âni olarak yere yuvarlandığı görüldü. Fakat o yine yaralı yaralı tüfeğini ateşliyor, son kurşunlarıyla bir kaç düş-

manı daha yere seriyordu.

Kanlar içinde kalan Hacı Yoldaş'ı arkadaşları geç vakit Suphi paşa çiftliğine getirdiler. Orada tedavisi için çalışıldı. Fakat çok kan kaybetmişti. Dilinde tevhit olduğu halde orada son nefesini verdi; en yüce mertebeye ulaştı, şehit oldu. Arkadaşları Hacı Yoldaş'ı Suphi Paşa çiftliği civarındaki mezarlığa gözyaşlarıyla defnettiler.

Aradan yıllar geçti, Hacı Yoldaş'ın adı unutuldu. Bundan 25 yıl önce İstanbul'daki Türkistanlılar Gençlik Kurumu hususi bir heyet göndererek Hacı Yoldaş'ın mübarek kemiklerini toplattırdı, Türk bayrağına sarılı tabutu Tarsus mezarlığına naklettirerek ebedi istirahatgahına tevdi ettiler ve üzerine bir anıt yaptırıldılar.

Türkistan'ın bu kahraman evladının hatırasını hürmetle anarız, yattığı yer nur olsun.

ÇİN ESARETİNDEKİ TÜRK ANAYURDU DOĞU TÜRKİSTAN'I Unutmayalım!

DOĞU TÜRKİSTAN'DAN HABERLER (2005 YILI)

Hazırlayan: Hamit GÖKTÜRK

OCAK

• 1999 yılından beri Çin'de beri tutuklu olan ve 8 yıla hükümlü Uygur Türkü iş kadını ve insan hakları savunucusu Rabia Kadir'a merkezi Norveç'te bulunan Rafto Vakfı'nca Demokrasi ve İnsan hakları ödülü verildi. Ayrıca Rafto Vakfı Rabia Kadir'i 2006 yılında Nobel Barış ödülü adayları listesine aldığını açıkladı.

• Doğu Türkistan KP Genel sekreteri Vang Li Qquen 'Üç Çeşit Güce Darbe' hareketinin başlatıldığını bildirdi. Bu 'Üç türlü güç' ise; Milli terörizm, Milli Bölücülük ve Aşırı dincilik olarak açıklandı. Bu yeni hareket; yeni tutuklamalar zulüm, işkence ve yargısız infazın yeni yöntemidir. Siyasi hak ve hukukun milli ve dini özgürlüklerin bir kez daha boğulmasıdır.

ŞUBAT

• Doğu Türkistan da son 50 yılın en soğuk kışı yaşandı. Aşırı kar yağışı ve soğuklardan 20 bin kişi etkilendi. 30 bin baş hayvan donarak telef oldu.

• 'Yaban Güvercin' romanının yazarı Nur Muhammet Yasin bu kitabından dolayı Kaşgar Orta Ceza mahkemesince 'Milli Bölücülüğü' teşvik ettiği gerekçeyle 10 yıl hapis cezasına çarptırıldı. Karar 2 Şubat ta açıklandı.

• Kaşgar'ın belli başlı 17 caddesinin isimleri değiştirildi. Bunların 12'sine Çince 5'ine ise Türkçe (Uygurca) isim verildi.

Kaşgar, Doğu Türkistan'da Türk Kültür ve Medeniyeti'nin merkezi olarak büyük öneme sahiptir.

MART

• 22 Mart'ta Kırgızistan'da baş gösteren ayaklanmada, bu ülkede yaşayan Uygur Türkleri ile Uygur iş adamları ve Ticaret erbabının toplam zararının 7 milyon dolar olduğu açıklandı.

• ABD Dışişleri Bakanlığı'nın 2004 yılı İnsan Hakları Raporu açıklandı. Rapor da Çin işgalindeki Doğu Türkistan, Tibet ve İç Moğolistan'daki insan hakları ihlalleri ile ırkı ayrımcılığa geniş şekilde yer verildi.

• Ağustos 1999'da Devlet sırrı gizli belgeleri Yabancılara vermek iddiası ile tutuklanan ve 2000 yılında 8 yıl ağır hapis cezasına mahkum edilen Doğu Türkistanlı Uygur iş kadını, Bin Anneler Hareketinin lideri, Mazlumların Anası ve İnsan hakları savunucusu Rabia Kadir ABD Hükümeti ve Sivil Toplum Kuruluşları ile insan hakları Örgütlerinin yoğun çabaları sonucu serbest bırakıldı. 17 Mart ta ABD de yaşayan eşi Siddık Hacı Ruzi ve çocuklarının yanına geldi.

NİSAN

• ABD ye gelen insan hakları savunucusu Rabia Kadir, davet üzerine ABD Temsilciler Meclisinde bir konuşma yaptı.

• Konuşmasında Doğu Türkistan'daki insan hakları ihlallerini, örnekler vererek dile getirdi. Toplantıda konuşan Çin Demokrasi Hareketi ve Asya İnsan Hakları gözetleme Vakfı temsilcileri, ABD hükümetinin Çin'e baskı uygulamasını ve net tavır ortaya koymasını talep etti.

MAYIS

• Türk Dünyası İnsan Hakları Derneği Genel Merkezince 'Türk Dünyası ve Doğu Türkistan da insan hakları' konulu bir sempozyum düzenledi. Sempozyuma Dünya Uygur Kurultayı onursal başkanı ve Doğu Türkistan Vakfı Başkanı Emekli General M. Rıza Bekin, Dünya Uygur Kurultayı Başkanı Erkin Alptekin, UNPO (Temsil edilmeyen Milletler Teşkilatı) Genel Sekreteri ile Doğu Türkistan ile il-

gili çalışmalarıyla tanınan İngiliz gazeteci-yazar Christian Tylor katılarak birer bildiri sundular. ATO salonunda yapılan sempozyum 2 gün sürdü.

• Doğu Türkistan'da Türklere karşı yapılan zulüm, işkence ve keyfi tutuklamalardan çocuklarda nasibini aldı. Kaşgar'a bağlı petrol bölgesi olan Poskam ilçesi 1 nolu orta okulun 2. Sınıf öğrencisi Abdullah Cemal okulda top oynarken, Milli Bölücülük yaptığı iddiası ile Çin polisince kelepçelenerek tutuklandı. Abdullah Cemal ile birlikte spor öğretmeni okul Müdürü ve öğrencinin Anne-Babası da sorgulanmak üzere göz altına alındı.

HAZİRAN

• Doğu Türkistan Vakfı Merkezi Almanya'da bulunan Dünya Uygur Kurultayı ile birlikte 13 Haziran 2005'te "Üç Efendiler Hareketi ve bu hareketin Doğu Türkistan Siyasi Tarihindeki Yeri" konulu bir toplantı düzenledi.

Dünya Uygur Kurultayı Onursal Başkanı ve Doğu Türkistan Vakfı Başkanı E. General M. Rıza Bekin'in açış konuşması ile başlayan Toplantı'ya Türkistan asıllı Devlet eski Bakanı Prof. Dr. Ahat Andican, DUK Başkanı Erkin Alptekin, Kırgızistan Uygurları İttifak Cemiyeti Başkanı Ruzı Muhammed Abdulbakiev, Kırgızistan Demokrasi ve İnsan Hakları Koruma Teşkilatı Başkanı Av. Tursun İslam, Irak Türkleri'nin Liderlerinden, Türkmeneli İnsan Hakları Derneği Başkanı Dr. Nefi Demirci katılarak birer konuşma yaptı.

İstanbul Üniversitesi Tarih bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. Abdulkadir Donuk'un yönettiği oturumda Dr. Gültekin Pehlivan Dr. Mesut Sabri Baykozi, Araştırma Görevlisi Ömer Kul M. Emin Buğra, Doç. Dr. Alimcan İnyet ise İsa Yusuf Alptekin konusunda hazırladıkları bildirimlerini sundular.

M. Yunus Buğra tarafından kaleme alınan "Üç Efendiler Hareketi" konulu bildiri ise eğitimci M. Ali Alioğlu tarafından okundu.

- Doğu Türkistan'ın Altay bölgesinde aşırı yağışlardan dolayı sel felaketi meydana geldi. 3 bin kişi selin getirdiği tahribattan etkilendi ve bölgeden göç etmek zorunda kaldı.

- ABD Temsilciler Meclisinde Çin'in Doğu Türkistan Türklerine reva gördüğü Doğumu yasaklama uygulaması için genel değerlendirme toplantısı yapıldı. 8 Haziranda yapılan oturuma Doğu Türkistanlı İnsan Hakları savunucusu Rabia Kadir de katılarak bir konuşma yaptı. Rabia Kadir doğum kontrol politikasının aslında Uygur Türklerinin soyunun kurutulmasına yönelik bir jenosid olduğunu ve bu uygulamanın bu ülke Türklerine getirdiği felaketler hakkında örnekler verdi. Demokrasinin Korunması Kurumu'nun başkanı Carl Grossman da toplantı da bir konuşma yaptı ve ABD hükümetinin dikkatini bu konuya odaklamasını talep etti.

TEMMUZ

- ABD eski başkanı Bill Clinton

Doğu Türkistan'ı ziyaret etti. Bill Clinton Çin yönetimince başkent Ürümcü'de düzenlenen 'Batı bölgesinin Uluslararası ticaretteki rolünün artırılması' konulu toplantıya katıldı ve 'Kadim ipek yolu ve Dünya ekonomisinin yeniden canlandırılması' konulu bir bildiri sundu.

- Kazakistan da faaliyet gösteren Uygur Azatlık partisinin lideri tarihçi şair-yazar Milli Mücahit Sabit Abdurrahman geçirdiği bir trafik kazasında 79 yaşında vefat etti.

- Ürümcü-Altay (Rusya) karayolu ulaşımına açıldı. 55 km'lik Rusya-Doğu Türkistan sınırından geçen Karayolu Doğu Türkistan'ı Altay, Hakas ve Yakutistan Özerk Cumhuriyetine bağlıyor. Karayolunun açılması ile kârdes Türk halkları arasında ticaretin canlanması bekleniyor.

AĞUSTOS

- ABD de yaşayan insan hakları savunucusu Rabia Kadir, Amerika-Uygur derneği başkanı Nuri Türkel ile birlikte BM genel sekreteri Kofi Annan'a bir mektup yazdı. Mektupta Doğu Türkistan'daki insan hakları ihlallerinin yerinde incelenmesi istendi. Konunun ciddiyetine dikkatleri çekti.

- 1944'te Gulca'da kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti Başkatibi Abdurrauf Mahdum 3 Ağustos günü 93 yaşında iken, Alma-ata da vefat etti. Mahdum 1940 yılında Gulca da kurulan Azatlık teşkilatının kurucularından ve ilk yöneticilerindendi.

• Doğu Türkistanın Ürümçi, Turfan ve Sancu bölgelerinde büyük sel felaketi meydana geldi. Bu felaketten bölgede yaşayan 200 bin kişinin etkilendiği bildirildi.

EYLÜL

• Çin yönetimi, sözde 'Uygur Özerk Yönetiminin' kuruluşunun 50. Yılı'nın görkemli törenlerle ve etkinliklerle kutlanacağını açıkladı. Bu açıklamanın ardından kutlama faaliyetlerinin engelleneceği iddiası ile toplu tutuklamalar yapılmaya başlandı. Doğu Türkistan Türkleri 'sopa tehdidi' altında kutlamalara katılmaya zorlandı.

Doğu Türkistan Türkleri ise; bu günü matem günü ilan etti. Dünya Uygur Kurultayı başta yurt dışında faaliyet gösteren Doğu Türkistan Teşkilatları birer bildiri yayınlayarak işgal'in 56 ve sözde "Özerk Yönetim" in 50. yılını şiddetle protesto ettiler.

Doğu Türkistan Vakfı da bir bildiri yayınladı. Bu bildiri, 56 yıllık Çin işgali ile 50 yıllık sözde Özerkliği'nin Doğu Türkistan halkına felaket ve gözyaşı getirdiğini, bu günün Doğu Türkistan tarihinde bir kara gün olduğunu, Doğu Türkistan halkının gerçek bayramının demokrasi, insan hakları hak hukuk ve eşitliğin hakim olduğu, halkın kendi takdirini kendilerinin belirleme hakkına kavuştuğu, bağımsız ve özgür Doğu Türkistan'ın kurulduğu ve ay yıldızlı gök bayrağın özgürce Doğu Türkistan semalarında dalgalandığı gün olduğunu bildirdi.

• Diasporada yaşayan Çinli Demokratların yayın organı olan 'Haberler Top-

lamı' Dergisinde yayınlanan bir araştırmaya göre 1964-1996 yılları arasında Lop Nor bölgesinde yapılan toplam 47 nükleer denemeden etkilenen 750 bin kişinin öldüğü bildirildi. Ölenlerin büyük çoğunluğunun kansere yakalanarak büyük acılarıyla hayatlarını kaybettikleri ifade edildi.

EKİM

• İsveç parlamentosu üyesi Hristiyan Demokrat partisi Millet vekili ANILI parlamento'ya bir önerge verdi. Afganistan ve Pakistan'da ABD Kuvvetlerince yakalanan ve Elkaide üyesi olmakla suçlanan ancak, suçsuz oldukları kanıtlanan halen Guantanamo esir kampında bulunan Uygurların İsveç'e mülteci olarak kabul edilmesini istedi.

• Divan-ı Lügatül Türk'ün yazarı büyük Türk bilgini Kaşgarlı Mahmut Doğumunun 1000. yılı münasebeti ile medfun bulunduğu Kaşgar'ın Opal ilçesindeki mezarı başında anıldı. Çin yönetimince tertip edilen bu anma töreninde bilime ve tarihe aykırı Çin iddiaları tekrarlandı. *Uygur Türklerinin tarihte hiçbir zaman devlet kurmadıkları, yerli hakimiyetlerin Çin merkezi yönetiminin bir kolu olduğu, dolayısıyla Kaşgarlı Mahmut'un da bir Çin bilgini olduğu* safsatası bir kez daha dile getirildi.

KASIM

• Kaşgar da yayınlanan *Kaşgar Edebiyatı* dergisinin Genel Yayın Yönetmeni Hüseyin Köreş 3 yıl hapis cezasına çarptırıldı. Sebep olarak; Nurmuhammed Yasin tarafından yazılan *Yabanı Güvercin*

romanının dergide tefrika edilmesi gösterildi.

Yabancı Güvercin romanının yazarı geçen şubat ayında aynı mahkemece 10 yıl hapisle cezalandırılmıştı.

- Uygur Türkleri'nin 3 bin yıllık geçmişe sahip müzik şaheseri *12 Mukam* Birleşmiş Milletler Eğitim bilim ve kültür kurumu UNESCO tarafından *İnsanlığın Ağız ve Manevi mirası* listesine alındığı açıklandı.

- Kumul vilayetinde son 50 yılın en büyük kar felaketi yaşandı. Felaketten binlerce kişinin etkilendiği bildirildi.. Toplam zararın 80 milyon yuen (10 milyon dolar) olduğu açıklandı.

- ABD Temsilciler Meclisi'nde Doğu Türkistan'ın siyasi ve insan hakları meselesinin ele alındığı bir genel görüşme yapıldı. Toplantıda J. Hopkins Üniversitesi, Orta Asya ve Kafkasya Araştırma Enstitüsü'nden K. Star, Goerge Town Üniversitesi'nden James Milldorg ve Hür Asya (RFA) radyosu başkan yardımcısı Dan Switzerland birer konuşma yaptı. Konuşmacılar ABD yönetimine çağrıda bulunarak, Uygurların siyasi ve insan hakları meselesine daha çok ilgi göstermelerini talep etti.

ARALIK

- Guantanamo'da tutuklu bulunan Uygur Türkü Adil Abdulhekim ile Ebubekir Kasım yapılan yargılama sonucu suçsuz bulundu.

ABD, Federal Savcılığı adı geçen tutukluların gözetim altında tutulmalarının

yasa dışı olduğunu ancak, kendilerinin bu tutukluları serbest bırakmaya yetkilerinin olmadığını açıkladı.

- Kanada'da yaşayan Çinli demokrat ve aydın Liu Zung Cin Uygurların bağımsızlık hareketlerini desteklediğini açıkladı. Çin Komünist Parti yönetiminin Doğu Türkistan da yaşayan Türklere karşı topyekün soykırım uyguladığını bildirdi. Çinli aydın Uygurların kendi kaderlerini kendilerinin belirleme hakkına sahip olduğunu, Demokratik ve bağımsız Doğu Türkistan'ı kurmalarının doğal hakları olduğunu ifade etti.

Uygurların, tarihin hiçbir döneminde Çin yönetimlerine boyun eğmediğini, kendi egemenliklerini koruya geldiğini, Xin Jang ifadesinin kullanılmaması gerektiğini, Çinlilerin yaptıklarının ahlaki olmadığını söyledi.

- Çin yönetimi, Çin'in enerji açığını karşılamak için 2010 yılına kadar Doğu Türkistan da ileri teknoloji ürünü iki adet kömürle çalışan elektrik santrali kuracaklarını açıkladı.

- Çin petrol şirketi Tarım bölgesinde yeniden 82 adet petrol kuyusu açtıklarını bildirdi. 2005 yılında bölgede yapılan araştırmalarda 287 milyon ton petrol rezervi bulunduğunu açıkladı.

- Çin ekonomik ve sosyal araştırmalar kurumunca yapılan bir araştırmada, Çin genelinde hayat seviyesinin en düşük olduğu bölgenin Doğu Türkistan olduğu bildirildi.

UYGUR TÜRKLERİ ve TÜRK DÜNYASI

Dr. Oğuz DOĞAN

Prof. Dr. Sultan Mahmut KAŞGARLI, *Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası* adlı bir kitap yayınladı. Kitap, Çağrı Yayınlarından çıktı.

Aslen günümüzde Çin işgali altında bulunan Doğu Türkistan'dan 1982 yılı Ağustos ayından beri Türkiye'de yaşayan bilim adamı, halen Trakya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı Başkanlığı görevinde bulunmaktadır. S. M. KAŞGARLI bu kitapta, uzun yıllardan beri yurt içi ve dışında, özellikle Uygur Türkleri Kültürü konusunda yayımlanmış olan bazı makaleler ile bildirimlerini, bunun yanısıra kendisiyle yapılan röportajları bir araya getirmiş.

Yazar kitabın önsözünde eserin hazırlanma sebeplerini kendi kaleminden şöyle dile getiriyor:

"Birkaç seneden beri bazı öğretim üyesi meslektaşlarım ve birçok öğrencilerim benden makale ve bildirimlerimi bir araya getirip bir kitap halinde yayımlamamı istediler. Düşündüm, tasındım, bu isteği yerine getirmenin doğru ve isabetli olacağı kanaatine vardım ve Türk dünyasının kültürü, özellikle Uygur Türklerinin kültürü, dili ve edebiyatı ile ilgili konularda yazdığım ve yayımladığım önemli makalelerimle bildirimlerimi, yayımlamak üzere hazırladığım bazı makalelerimi bir kitap haline getirdim. Bu kitabımın yayımlanması Uygur Türk kültürünün tanıtılması, öğrenilmesi, araştırılması ve Türk kültürünün geliştirilmesi için küçük bir katkı sağlayabilirse ne mutlu bana!"

348 sayfalık bir hacme sahip olan kitap, üç ana bölümden oluşuyor. "Makaleler ve Çeşitli Kongre, Sempozyum ve Kurultaylara Sunulan Bildiriler" başlığını taşıyan ilk bölümde Prof. Dr. Sultan Mahmut KAŞGARLI'ya ait 29 adet makale ve bildiri yer almakta. Buradaki yazıların çoğunluğunu başta Uygur Türkleri olmak üzere, Türk Dünyası ile ilgili edebi, tarihi, filolojik, sosyolojik ve siyasi yazılar teşkil etmektedir.

İkinci bölüm "Röportajlar" başlığını taşımakta olup, bu bölüme sırasıyla Yeni Düşünce Gazetesi'nin, Milli Kültür Dergisi'nin ve Türkiye Gazetesi'nin bilim adamıyla çeşitli tarihlerde yaptığı toplam 3 adet röportajın alınmış olduğunu görüyoruz.

Kitabın üçüncü ve son bölümü "İngilizce Makaleler (English Articles)" adıyla başlıklandırılmış. Bu son bölümde Prof. Dr. S. M. KAŞGARLI'nın "A Town of

Eastern Turkestan: Turfan", "The Formation of Modern Uighur Literature and Current Developments" ve "The Uighur Turks of Central Asia" isimlerindeki 3 ayrı makalesi neşredilmiş.

Kitabın sonuna ayrıca, eserlerde kullanılan transkripsiyon harflerini gösteren kısa bir liste, yazılarıyla ilgili bir kaynakça ile makale ve bildirimlerde geçen özel isimlerin sayfa numaralarıyla birlikte belirtildiği bir de dizin yerleştirilmiştir. En son sayfalar ise, Doğu Türkistan ve Uygur Türkleriyle ilgili resimlerle süslenmiş.

Türkiye'ye yerleşmesinden önce 30 yıla yakın bir süre mesleğini memleketinde icra etmiş bir Türkolog olarak Prof. Dr. Sultan Mahmut KAŞGARLI'nın bu yayınının, özellikle Türk Dünyası ve Doğu Türkistan'la ilgilenen akademisyenler ile araştırmacılar için büyük önem arz ettiği, mühim bir kaynak olduğu kanaatini taşıyoruz.

DOĞU TÜRKİSTAN VAKFI, KURUCU YÖNETİM KURULU ÜYESİ YASİN KÖKDAĞ'I VEFAT ETTİ

Doğu Türkistan Vakfı Kurucu üyesi Yönetim Kurulu olarak uzun yıllar büyük hizmetlerde bulunan kıymetli hemşehrimiz Yasin Kökdağ'ı uzun süreden beri muzdarip olduğu hastalıktan kurtulamayarak 22 Ocak 2006 tarihinde hakkın rahmetine kavuşmuştur.

Yasin Kökdağ'ı 03 Mart 1930 tarihinde Kaşgar'da doğdu. İlk, Orta ve Lise'yi Kaşgar'da tamamladı. Öğrenmeye karşı olan büyük merak ve hevesini gören ailesi, Hindistan'da modern sistemle eğitim veren okullarda okuyup, iyi yetişerek, vatanına ve Milletine daha iyi hizmet edebilmesi için bu ülkeye yolladı. Hindistan'da bir süre eğitim gören Yasin Kökdağ ülkesine döndü. 1947 yılında Hindistan'ın Keşmir bölgesine geldi. Burada bulunan Muvakkat Hoten Hükümeti sabık Hazine Naziri Muhammed Kasım Damolla ile birlikte Keşmir Doğu Türkistan Muhacirler Cemiyetini kurdu.

1949 yılında Doğu Türkistan Komünist Çin Ordusunca işgal edilmesi üzerine Doğu Türkistan Liderleri Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin ile Altay bölgesi Hakimi Ali Bek Hakim'in önderliklerinde bu ülkeye iltica eden Doğu Türkistanlıların kabulü işlemlerinin yürütülmesinde yer alarak önemli katkılar yaptı. Yasin Rahimi Kökdağ 1982 yılında ailesi ile birlikte Türkiye'ye göç ederek, İstanbul'a yerleşti.

Doğu Türkistanlı hemşehrilerin teşvik ve teklifi ile Doğu Türkistan Vakfı kurucu üyeliğine getirildi. Muhasip üye olarak uzun yıllar Doğu Türkistan Vakfı'nda hizmet verdi.

İngilizce ve Orduca dillerini çok iyi bilen Merhum Yasin Kökdağ 2'si erkek beş çocuk babası idi.

Doğu Türkistan Vakfı ve *Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi* olarak merhuma rahmet ve mağfiret, kederli Ailesini ve bütün Doğu Türkistanlılara baş sağlığı dileriz.

DOĞU TÜRKİSTAN BAĞIMSIZLIK MÜCADELESİ BİTTİ Mİ?

Doğu Türkistan halkının psikolojisini tetkik etmeyen ve bu mücadelenin sonunda Doğu Türkistan halkının kalbinde yerleşen duygulardan habersiz olan veya dünya milletlerinin tarihini iyi bilmeyen kişiler, Doğu Türkistan Bağımsızlık Mücadelesine "BİTTİ" diyebilirler. Bunlar görünüş itibariyle Doğu Türkistan halkının, düşmanın ezici üstünlüğü karşısında gücünün olmadığını sebep olarak gösterebilirler. Halkın düşmanın ağır baskı ve zulümlerine karşı koyacak gücünün olmadığını ve bu durumu "İLAHİ TAKDİR" olarak kabullendiğini ve dolayısıyla bu mücadelenin bittiğine hükmedebilirler.

Günümüzde düşman, yalan propagandalar ve kanlı terörü ile halkın kalbini zehirleyerek milli istidadını yok etmek için Millet'in sosyal ve siyasi haklarını talep etmesine hiç imkan bırakmadığına bu bir sebep olabilir. Ayrıca, Doğu Türkistan'ın kapalı bir havza oluşu ve denizlerden uzaklığı ve gelişmiş ülkelerden çok uzakta olması gibi coğrafi şanssızlığı ve kuvvetli düşmanın hırs ve doymak bilmeyen aç gözlülüğü gibi olumsuz şartlar yukarıdaki görüşleri kuvvetlendirmiş olabilir.

Fakat, Doğu Türkistan halkının psikolojisini iyi tetkik eden ve mücadele sonucunda güçlenen milliyetçilik duygusunu, günümüzde ise, düşmanın kanlı zulüm ve terörü sonucu güçlenen kin ve nefret duygularını tarih ve siyaset nazarı ile düşünenler bu soruya ciddi olarak "HİÇ BİTMEDİ - HİÇBİR ZAMAN BİTMEYECEKTİR." diye cevaplandırır.

Açıkça anlaşılmalıdır ki; Doğu Türkistan mücadelesi daha bitmemiştir. İSTİKLAL nimeti hasıl olana kadar da bu mücadele devam edecektir.

(Mehmet Emin BUĞRA 18.04.1940 Kabil - Afganistan)

شەرقى تۈركىستان ئاۋازى

**Doğu Türkistan Türkleri'nin Kahraman Annesi
Rabia KADİR**